

Слободан Ч. Антонић¹
Универзитет у Београду,
Филозофски факултет,
Одељење за социологију
Београд (Србија)

323.1(=1:497.6)(497.11)(1991/2025)
316.722(=1:497.6)(497)
Оригинални научни рад
Примљен 09/02/2026
Прихваћен 27/03/2026
doi: [10.5937/socpreg60-64805](https://doi.org/10.5937/socpreg60-64805)

КУЛТУРАЛНИ СЕЦЕСИОНИЗАМ „САНЦАКА“ И РЕГИОНАЛНА БЕЗБЕДНОСТ

Сажетак: У првом делу рада разматрају се два примера културалног сецесионизма из Рашко-полимске области („Санцака“) – увођење „босанског језика“ и апел на Бошњаке да бојкотују Деда Мраза. У другом делу рада даје се преглед аутономистичких захтева (1991–2025) бошњачке елите из Старог Раса, који се најчешће свODE на жељу да се успостави аутономна држава под НАТО протекторатом. У трећем делу рада анализирају се иредентистичке претензије да се „Санцак“ припоји Босни и Херцеговини, односно Косову*. Разматрају се и реални безбедносни ризици који проистичу из овакве идеологије и културалне праксе не само по територијални интегритет Републике Србије већ и по мир у региону.

Кључне речи: Рашко-полимска област, бошњачки национализам, исламски фундаментализам, латентни конфликт

Да је Нови Пазар нешто друго у односу на остатак Србије видело се последњих дана јула 2025. године. У ноћи између 28. и 29. јула управа Државног универзитета у Новом Пазару (ДУНП), уз помоћ обезбеђења, преузела је зграду Универзитета од мање групе студената која ју је пола године пре тога запосела („блокирала“). Сутрадан су испред зграде почели да се окупљају демонстранти, међу којима су били и борбени навијачи, који су желели да ДУНП врате под блокаду. Зато је управа позвала полицију,

¹ santonich@f.bg.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0002-5693-9952>; чланак је настао у оквиру истраживања које је спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије на пројекту FSITC 1561: „Формирање српског идентитета и теоријске контроверзе о покушајима његове деконструкције“. <https://sn.rs/fkuyqi>

која је формирала кордон на улазу у зграду. Демонстранти су кренули да нападају кордон, уз повике „Ово је Санџак!“. Засипали су полицајце флашама и каменицама, док се нису повукли. Тако је ДУНП постао једини универзитет/факултет у Србији који је у то време био „одблокиран“ а онда поново заузет (Blic, 2025; IN4S, 2025). Чињеница да је полиција одступила пред демонстрантима и да је предала зграду коју је чувала зачурила је јавност и дала конкретно значење пароли: „Ово је Санџак!“.

Успешну сарадњу побуњених студената из Новог Пазара и „студената у блокади“ с других српских универзитета опозициона јавност је славила, још од великог заједничког скупа у том граду, 12. априла 2025. „Студенти су после много деценија нестабилности успели на прави начин да врате Нови Пазар у састав Србије и то без испаљеног метка“ (Škogo, 2025), славодобитно се писало, без много размишљања о томе шта те речи заправо значе. Међутим, медији критични према „блокадерима“ тврдили су да су „лажни загрљаји са студентима из Београда“ само „маркетиншка фасада“ иза које се крије „убрзана изградња паралелне политичке, културне и идеолошке стварности“ (Nedeljković, 2025). „Испод привидног мира“, тврдило се, у Новом Пазару заправо се развија стратегија „територијалне, правне, религијске и културне сецесије“ (Veizović, 2025).

„Није тај сценарио ништа ново, већ смо га гледали деведесетих на Косову и Метохији. Паралелне институције, 'ненасиљан отпор', културна аутономија, НВО притисак, медијска подршка, страно финансирање и институционално ћутање. (...) – ускоро ћемо се питати (...) зашто нам је поново неко узео земљу, док смо веровали да гледамо студентски перформанс“ (Nedeljković, 2025).

Шта је истина? То ћемо моћи да кажемо тек када се заврше актуелни политички процеси који су у току (студентско-грађанска побуна, или „обојена револуција“) (Antonić, 2025). Али, већ сада постоје јасни показатељи да су на делу покушаји *културне, политичке и друштвене сепарације једне области од остатака српског друштва*. Извесне важне дубинске структуре из те области не само да не желе да се интегришу у српско друштво већ га доживљавају као страно окружење из ког желе да оду.

Ту област, у ужем географском смислу, образују три општине у Србији у којој већину чине Бошњаци (Нови Пазар, Тутин и Сјеница), а где су у управи најчешће локалне бошњачке странке. Ове три општине се у јавном мњењу Србије врло често именују као „Санџак“. Међутим, сами Бошњаци у Србији под „Санџаком“ подразумевају и додатне три општине према Босни и Херцеговини (Нова Варош, Прибој и Пријепоље), у којима су Бошњаци у мањини, посматрамо ли општине појединачно. Но, у свих ових шест општина узетих заједно, Бошњаци су у већини. По попису из 2022. од 233.091 становника, 150.941 је Бошњак, 62.478 Срба и 6.433 Муслимана. Коначно, Бошњаци под „Санџаком“ у најширем смислу подразумевају и додатних пет општина из Црне Горе, које су пре 1912. припадале Новопазарском санџаку (Пљевља, Бијело Поље, Беране, Плав и Рожаје).

„Санџак“, дакле, није нека јасно одређена административна или географска целина. Шест општина „српског Санџака“ припадају двама различитим административним окрузима, као што су и три општине с бошњачком већином расподељене у два

округа². Идентитет „Санџака“ првенствено је виртуелан и неодређен. Ради додатне прецизности, област коју чине три кључне општине с бошњачком већином зваћемо и *Сџари Рас*, област коју чини шест општина с укупном бошњачком већином зваћемо и *Раишко-џолимска област*, а свих једанаест прекограничних општина Србије и Црне Горе зваћемо и *Историјски Санџак*.

У овом раду приказаћемо неке димензије идентитетског одвајања „Санџака“ од Србије у сфери културе – у образовању („босански“ језик) и у свакодневном животу (Деда Мраз, да или не) – као и у сфери политике (захтев за аутономном државом Санџак) и у прекограничним интеграцијама (БиХ као „домовина“ и специјалне везе с Косовом*). Указаћемо и на безбедносне проблеме који настају из овог покушаја изградње идентитета „Санџака“ као не-Србије.

КУЛТУРАЛНИ СЕПАРАТИЗАМ

У Србији се од 2013. држи огледна настава на „босанском језику“, а од 2017. и редовна (Keveždi, 2019; Džudžo, 2018). Треба одмах рећи да су се оваквом називу језика одлучно противили српски лингвисти. Одбор за стандардизацију језика САНУ протествовао је речима:

„Према творбеним правилима, од ‘српски народ’ изводи се ‘српски језик’, од ‘хрватски народ’ ‘хрватски језик’, а од ‘бошњачки народ’ могуће је једино извести ‘бошњачки језик’, а никако није могуће извести назив ‘босански језик’. То је зато што би он одговарао термину *босанској народа*, а такав народ не постоји“ (Committee for the Standardization of the Serbian Language, 2015, str. 157–158).

Република Српска се држи ове елементарне лингвистичке логике, као и свог устава који препознаје „језике српског, бошњачког и хрватског народа“, али не и некакав „босански“ језик (Politika, 2020). Наравно, Србе у БиХ је страх да се иза имена „босански језик“ крије језички унитаризам и, у следећем кораку, наметање овог назива као јединог званичног језика у БиХ. Међутим, власти у Србији своје инсистирање на „босанском језику“ правдају одлуком Скупштине Србије и Црне Горе из 2005. године којом је ратификована Европска повеља о мањинским и регионалним језицима. У оквиру ратификационог инструмента, наиме, ондашња Влада СЦГ пристала је да статус мањинског језика добије и „босански језик“ (Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, član 3; 2005, str. 30), мада је као уговорна страна имала могућност да, сагласно члану 3. став 1. Повеље, сама одреди обим њене будуће примене, односно називе језика (Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, 2005, str. 17). Ово је лакомислено учињено, премда је Међународна кризна група (енглеска скраћеница: ICG) претходно саветовала Бошњацима да преиспитају своје инсистирање на увођењу „босанског језика“ у школе (ICG, 2005, str. ii), назвавши то „самонаметнутим етничким апартхејдом“ (ICG, 2005,

² Нови Пазар и Тутин су у Рашком округу, а Сјеница у Златиборском округу. Прибој, Пријепоље и Нова Варош такође су у Златиборском округу.

str. 32)³, а и међу самим говорницима из „Историјског Санцака“ није било сагласности о називу тог језика⁴.

Тадашњи српски министар просвете Слободан Вуксановић пожурео је да босански језик уведе као изборни предмет већ од другог полугодишта школске 2004/05. године (ICG, 2005, стр. 32), да би огледну наставу на „босанском језику“ (од 2013/14), снажно финансијски подржали делегација ЕУ у Београду, британска амбасада и немачки GIZ (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit; Veizović, 2025). Коначно, Србија је од школске 2017/2018. године увела регуларну наставу на „босанском језику“, па смо тако добили и школске уџбенике, попут књиге: *Босански језик са елементима националне културе 7*, Јасмине Хрњице и Сеада Шемсовића, коју је у Београду објавио Завод за уџбенике (Hrnjica & Šemsović, 2018).

Иако је већина штива у овој читанци добра књижевност, из које се види сва лепота и богатство једног, помало архаичног српског језика, и осећа сва душевност, сета и топлина *обичних* људи, карактеристично је да су у овај уџбеник уврштене и две песме проблематичног садржаја. Прва је „родољубива лирска пјесма“ извесне Елифе Кријешторац (Hrnjica & Šemsović, 2018, стр. 45), која у целини гласи:

РОДНИ САНЦАК

Да ми дају све долине
од Синаја до Урала
и азузне све обале –
родни Санцак не бих дала.

Да ми дају царска блага,
све краљевске бијеле дворе,
кап Мерцане не бих дала
од санџачке једне зоре.

Да ми нуде круну златну,
царску свиту и робиње,
грумен земље не бих дала
од поносне дједовине.

Да ми узму оба ока,
врело срце из њедара,
осим вјере Аллахове,
све за Санцак ја бих дала.

³ Занимљиво је да се слична аргументација потеже и када у БиХ треба укинути наставу на српском и „хрватском“ језику у корист „босанског“. Тврди се да одвојена језичка одељења значе „увођење сегрегације и апартхејда у образовни систем“ – „то је етнички инкубатор за креирање мржње; то је суштинска идеолошка и животна припрема за будуће конфликте“ (Bursać, 2025).

⁴ Рецимо, у црногорском делу „Историјског Санцака“ један део житеља и даље се изјашњава као Муслимани, а они данас – како је показало једно истраживање из 2020/21. – „свој матерњи језик искључиво називају црногорским“ (Hodžić, 2024, стр. v).

Песма јесте „родољубива“, али и сасвим дилетантска. То је слаба поезија, почетничка, са баналним сликама, површна и плачљива, и једини разлог што се таква „пјесма“ нашла у овој читанци јесте њена „родољубива“ пригодност и некаква политичка подобност ауторке. Елифа Кријешторац је првенствено активисткиња, како у поезији, тако и у политици. У читанци се каже да је „завршила Вишу техничку текстилну школу у Лесковцу“ и да „осамдесетих емигрира у Њемачку, гдје и сада живи“ (Hrnjica & Šemsović, 2018, str. 47). На нету се пак може наћи податак да ради као помоћна неговатељица у некој немачкој болници и да је за време рата у БиХ дошла како би се борила као „женски добровољац у јединици ’Зулфикар’, под командом легендарног Зулфикара Алишпага“ – ту је и њена слика у униформи, са калашњиковим, испред муслиманске ратне заставе (Facebook, 2016).

После рата, Кријешторчева је наставила свој *активизам*, опомињући муслимане у БиХ да су „кључ од своје куће дали комшији, да им он одређује када ће ући или изаћи“, те да „Додик прави од Босне Палестину“ (Džupuzović, 2010). Када је пак реч о Рашко-полимској области, она тврди да се „душмани, који још увијек из САНУ смишљају нове походе и сипају отров национализма“ и даље „баве хајдучком литературом“, пишући „лажне хајдучке библије“ као што су оне које су, током рата у БиХ, „носили са собом док су клали по Босни“.

„Када само помислим на Василија Крестића“, каже ова *јесникиња*, „санџачка аутономија ми дође као историјска обавеза којом ће се санџачки народ колико толико заштитити од тих некажњених промотера зла. (...) Ми Бошњаци Санџака морамо живјети поред таквих, као и увијек обесправљени, угрожени и увијек спаваних пластичних врећица“ (Kriještorac, 2010).

Наравно, све би ово могло бити ирелевантно да је Кријешторчева написала врхунску песму која се, због својих квалитета, мора наћи у читанци. Али, њена дилетантска поезија, само зато што је „родољубива“, заиста нема шта да тражи у уџбенику „босанског језика“ у Србији.

Друга карактеристична песма у овој читанци јесте она Неџада Ибришимовића (Hrnjica & Šemsović, 2018, str. 48), а гласи:

ИМЕ

Како је моје име лијепо: Неџад!
Прво има џ, па има Н па има дад
Могу да се дозовем: О,
Неџаде!
Као да сам Џон Вејн
Овдје ја, овдје моје име
А кад се замислим, знам и шта
Значи: Спас.
Хвала Аллаху да сам рођен у
Босни,
И да говорим босански,
и да се не зovem Прстко

Ни Коско
 Ни Очко
 Ни Рукач
 Ни Спасоје
 Нецад
 Кад ме ко зовне: Нецаде!
 Дарује ме
 Начиним се глухим да ме два
 Пута
 Зовне

Ова песма написана је 1994. године, дакле у време када се писац „у току агресије на БиХ, директно укључио у одбрану земље“ (sh.Wikipedia, 2025) – мисли се на БиХ. То је било доба, како каже сам Ибришимовић, када су муслимани у БиХ „поново добили прилику да буду то што јесу, Бошњаци, а не муслимани са великим М, али су добили *їранайи у їлаву од својих сусједа*“. „То што сам Бошњак“, каже још Ибришимовић, „то је дар мојих предака и мога народа, то што сам Босанац то је дар моје земље, а што сам муслиман то је дар Аллаха Узвишенога“ (Anadolija, 2013).

Није, међутим, јасно зашто због Ибришимовићевог *їноноса* деца у Рашко-полимској области треба да уче како има нечег лошег ако се неко зове – Спасоје. Тако се зове, рецимо, син глумца Милана Гутовића, затим некадашњи командант САЈ и „први српски полицајац који је завршио америчку ФБИ академију“ (Спасоје Вуловић), потом архитекта Храма Христа спаса у Приштини и Палате „Зора“ у Београду (Спасоје Крунић), као и командант авијације која је Србију бранила од НАТО агресије (Спасоје Смиљанић) и ко све још не. Замислимо, с друге стране, да неки српски песник напише песму у којој се захваљује Св. Тројици што се зове Зоран, а не Бакир? И да таква *їоезија* уђе у читанке? Да ли би то звучало увредљиво? Одакле онда помисао да је Ибришимовићева поезија згодна за читанку?

Ненад Кеџмановић је добро приметио да се Бошњаци и Срби у БиХ све више удаљавају једни од других, не само политички већ и културно, па и по свакодневном начину живота – по празницима, начину одевања, исхрани, пићу, личним именима, избору брачних партнера, начину поздрављања... (Кеџмановић, 2018). Тај процес је можда незаустављив, а са бошњачке стране и намеран. Али, зашто се на томе инсистира и у Србији? Зашто се и у Рашко-полимској области изграђује *босански* идентитет, са „босанским“ језиком и „босанском“ културом, заснован на комично-паланачком егоцентризму и ниподаштавању комшија који се не зову *Нецад*?

Други пример који ће овде бити наведен тиче се културе свакодневног живота. У *Санџачким новинама* је уочи Нове године 2018. објављена фотографија паролете разапете преко улице: „Ја сам муслиман и не славим Нову годину“ (*Sandžačke*, 2018). Постоји стална тенденција да се Бошњаци одвоје од својих српских комшија тако што би се уверили да су Нова година и Деда Мраз нешто што вређа ислам и муслиманску традицију. Рецимо, на неколико места у Новом Пазару последњег дана 2016. године осванули су плакати у облику умрлица, којима се муслимани позивају да не прослављају Нову годину. Као аутор плаката наводи се Муслимански омладински клуб (МОК), организација која делује у оквиру Исламске заједнице у Србији. Овај клуб је

и крајем 2015. године организовао сличну акцију, када су њихови активисти, уз чај и топле напитке, у центру Новог Пазара грађанима објашњавали зашто муслимани не треба да дочекују и прослављају Нову годину (*Blic*, 2017).

Пре ових акција извршена је и одговарајућа теолошко-информативна припрема. Последњег дана 2010. године на сајту Исламске заједнице у Србији Решад Пљојовић, муфтија београдско-новосадски (2007–2011) и потпредседник Мешихата ИЗ у Србији (2007–2014) објавио је чланак: „Шта је нама Деда Мраз!?!“. Ту се каже да је „срамота и гријех да родитељи своју дјецу не науче који су њихови благодани“, већ деца уче „туђе“ празнике, попут „Нове године, Деда Мраза“, због чега се и деца и родитељи „веселе удаљавању од своје вјере и асимилацији“. Одговарајући на питање „шта је нама Деда Мраз“, аутор каже: „Нама није ништа, нити би смио бити! Он не припада нама, нашој вјери и култури, њему није мјесто у нашим махалама, кућама, са нашом дјецом и породицом“ (Пљојовић, 2010).

Пет година доцније и тадашњи председник Мешихата ИЗ у Србији муфтија Мевлуд Дудић упозорио је у Новом Пазару да је „обиљежавање Нове године пагански обичај“, те да „кићење јелке, Деда Мраз и прослава Нове године урушавају нашу вјеру, нацију и културу, асимилирају нашу омладину“ (SANA, 2015). Следеће године је на сајту ИЗ у Србији, 31. децембра, објављен још један текст у коме је чак слављење Нове године доведено у везу с „геноцидом“ у Сребреници. Ту се каже да „има велики број ’муслимана’ који су у слијеђењу немуслимана прешли сваку мјеру“, али да их „то њихово слијеђење није амнестирано од убијања и прогона у току посљедње оружане агресије на Републику Босну и Херцеговину“, те се додаје:

„Зар се смију јавно чинити гријеси и изазивати Аллахова, субханеху ве те’ала, срџба у земљи керамета, земљи у којој се ширио мирис шехидске крви, земљи у којој су војске мелека помагале голобраде и голоруке борце Армије Републике Босне и Херцеговине и МУП-а и заустављале непријатеље, земљи двије стотине хиљада шехида, земљи којом су текле ријеке шехидске крви и ријеке суза уцвијелих мајки, нена, супруга, дјеце и унучића, земљи у Поточарима 11. јула 1995. г. згажене тек рођене бебе, земљи четрдесет хиљада силованих Бошњакиња, међу којима је десет хиљада малољетних дјевојчица, земљи стотина злогласних логора, земљи 614 до темеља порушених џамија, (...) земљи у којој није било колективне освете нас Бошњака и земљи доброћудних људи који ни непријатеље не знају мрзити колико то они заслужују“ (Hutbe, 2016).

Текст се завршава препоруком да се Нова година нити слави, нити другом честита, те да се деци поклони не купују, нити да се поклони примају. Ово последње је значило сегрегацију бошњачке деце у вртићима и школама, где се Нова година деценијама заједнички обележавала као један од највеселијих дечјих празника.

На сајту ИЗ у Србији је и 30. децембра 2017. објављен текст Решада Пљојовића, тада већ директора Медресе Гази Иса-бег у Новом Пазару (а данас муфтије београдског и заменика председника Мешихата Исламске заједнице у Србији) на тему „Смије ли муслиман славити Нову годину?“ (Пљојовић, 2017). Ту се тврди да „постоји трајна тежња за асимилацијом оних који не припадају већинском народу, како је то код нас случај“, а да је „управо Нова година о којој говоримо један такав примјер“, када се „свјесно муслиманима, а посебно њиховој дјечи у школи, подмеће овај кршћански

празник као свој“. „Поменуће ствари и многе друге су потврда дугогодишње тежње да се припадници ислама на овим просторима још мало удаље од своје вјере, те (...) оствари њихова асимилација“, тврди Пљојовић, и закључује да „Дједу Мразу и његовим кочијама и поклонима није мјесто у нашим домовима, наше куће нису простор који се украшава јелкама, свијећама и свјетилкама“ (Пљојовић, 2017).

Карактеристичан је и чланак објављен на сајту *Sandžak Danas*, 28. децембра 2022, под насловом „Хафизи о слављењу Нове године: То је слијеђење шејтана. Само се Бог слави“. Ту се цитира изјава хафиза Хусејна Чајлаковића: „Шејтан тако одради посао, све је у знаку те Нове године, ствара се тај амбијент, атмосфера та да се припреми, потроши и што више погријеши. То је слијеђење шејтана и његових стопа у смислу гријешења“ (*Sandžak Danas*, 2022).

Овакво становиште и притисак на измену једне сасвим безазлене културе свакодневног живота заправо се прелива из БиХ, која је у том погледу далеко „напреднија“. Тако је уочи Нове године 2018. *Klix.ba* објавио да „Дјед Мраз, као ни Тета Нова Година, неће посјетити бројне вртиће ове године“ (Д.ž. Ć., 2017). Цитирана је директорка дечјих вртића Бихаћа која је рекла да „имамо доста мајки под хиџабом и родитеља муслимана којима вјера не дозвољава Дједа Мраза“ (Д.ž. Ć., 2017). У чланку се, такође, читалац подсећа и на ранији покушај (2008) тадашње директорке сарајевских вртића да, уместо „непожељног“ Деда Мраза, „дјецу посјети (неутрална) Тета Нова година“ (*исјидо*).

Тakoђе су и у Сарајеву, уочи Нове године 2018, осванули плакати у којима се Бошњаци опомињу да „муслимани не славе Нову годину“ и да „ко опонаша један народ он њему и припада“. Штампани су и плакати на којима је приказано како мухамеданац с фесом, а који на рукаву носи ратни грб БиХ – иначе сличан с грбом „Санџака“ – песницом обара Деда Мраза⁵. У поменутом чланку са *Klix.ba* уз остало пише и да је „пред прославу 2010. године, Исламска заједница у БиХ објавила фетву у којој стоји да Дјед Мраз није познат и признат у исламској традицији Бошњака и да се нарочито бошњачкој дјечи тај кршћански симбол покушава потурити као неутралан лик“ (Д.ž. Ć., 2017). Међутим, Исламска заједница у БиХ, недељу дана после објављивања овог текста, порекла је да је „икада издала фетву којом је забрањен Дјед Мраз или обиљежавање Нове године, с обзиром да та питања не сматра вјерским“ (Srna, 2018). Ипак, на официјелном сајту ИЗ у БиХ, под датумом 24. децембар 2010, стоји ово:

„Већи број муслимана поставио је питање Фетва-емину у вези исламског става о тзв. Дједа Мразу (...). Фетва-емин др. Енес Љеваковић жели указати на следеће: 1. Дједа Мраз је изравно повезан с кршћанском традицијом и заправо само је друго име за личност из те традиције познату као 'Свети Никола'. 2. Споменућа светковина и њен симбол нису елемент исламске традиције Бошњака, већ су наметнути у вријеме једноумља, и муслимани би их, као симболе стране исламском учењу и традицији, требали игнорирати“ (Ljevaković, 2010).

Дакле, није фетва, већ Фетва-емин, али, суштина је иста: прави муслиман и његова породица не треба да имају ишта с Деда Мразом. Но како је Деда Мраз данас одвећ популаран међ децом – јер, како објаснити детету да су његови другови добили поклон за Нову годину, а оно није? – поменућа директорица сарајевских вртића, пре

⁵ Слика: <https://sn.rs/l3u64>.

идеје с „Тетом Новом годином“, изнела је предлог да деца у обдаништима добијају поклоне од „Дед-Хиџре“ (Вогаџић, 2009). „Хиџра“ је пресељење Мухамеда из Меке у Медину, а 2018. године хиџра је пала 10. септембра, када је започела 1440. година по исламском календару. Међутим, остало је нејасно како „Хиџред-дедо“, уместо у септембру, треба да дође већ почетком јануара. Посебно мистериозно остало је и питање како би тачно тај „контра-Мраз“ требало да изгледа. Користећи импровизираност идеје о „Дед-Хиџри“, аутори сатиричног сајта *Vedri duh* овако су га описали.

„Дјед Хиџро ће бити обучен у зелено, а не у црвено као она влаштина Дјед Мраз; уместо на сањкама, ко онај агресор, Дедо Хиџро ће се возати на летећем ћилиму; уместо јелена, ћилим Деде Хиџре ће вући деве (камиле – С. А.); уместо одвратне сиједи четничке браде с брковима, у Хиџре ће бити кахвена или жута брада, без бркова; пошто газави свуда, а да не прља ногавице, Дедо Хиџро ће скратити пантоле двадесетак сантимера“, итд. (*Vedri duh*, 2014).

Не постоје јавно доступни подаци колико је ова акција с бојкотом Нове године заживела међу Бошњацима Рашко-полимске области. Деда Мраз није Божић Бата, и зато јесте симбол грађанске, секуларне Србије, с вишедеценијском традицијом. Занимљиво је да управо они који највише говоре о мултикултурној, грађанској Србији, ћуте када је реч о овако радикалном покушају грађанске сегрегације, већ на нивоу вртића. Јер, овде важи једноставно правило: што у Србији има мање Деда Мраза, тим има мање и „грађанске Србије“ – уколико је до ње икоме још искрено стало.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ СЕПАРАТИЗАМ

Радио Слободна Европа (РСЕ) објавио је 11. маја 2018. године репортажу „Санџак као Војводина?“ (Вајровић, 2018). Странка демократске акције (СДА) Сулејмана Уљанина, каже се ту, истакла је захтев за аутономију Санџака по моделу Војводине. „Аутономију Санџака видим као остваривање свих могућих права Бошњака и других народа који живе у Санџаку“, цитира се у овој репортажи извесни „Новопазарац Енвер Ђоровић“ који, очигледно, по РСЕ, треба да представља глас *обичног човека*. „Размишљања о овом питању, за које Србија деценијама не успева да пронађе довољно функционалан модел“, објашњава даље овај радио, „довела су Ђоровића на трибину (о аутономији Санџака) коју је организовала СДА“.

Дакле, РСЕ у овој весту креће од тврдње да „Србија деценијама не успева“ да пронађе *правилан модел аутономије* за Санџак – као да је санџачка аутономија већ готова ствар, нешто о чему је одлучено, па би сада требало само „пронаћи довољно функционалан модел“ којим ће сви у Санџаку да буду задовољни. Овај радио наводи још један *vox populi*, извесног „Новопазарца Нумана Авдовића“, који је – гле чуда – такође за аутономију. Једино што он сматра да је „решење у аутономији Санџака у целини са црногорским делом. Недељива аутономија. Било би боље у судству, у полицији, у локалним самоуправама“.

Тако се институционални избор, када је реч о „Санџаку“, своди само на избор – „аутономија“ шест општина Рашко-полимске области, или аутономија „Историјског Санџака“. На крају још, овај радио у истој репортажи питао је и за стручно мишљење

(треба ли „Санцаку“ војвођанска аутономија) ни мање ни више до „Браниславу Костић, председницу Војвођанског клуба” – једне минорне аутономашко-сепаратистичке организације. Наравно, сматра *ипредседница*, „грађани Санцака имају легално и легитимно право да се боре за ниво аутономије који им одговара”. Једини је проблем, према Костићевој, то што је аутономија Војводине недовољна. „Аутономија у Војводини данас има козметички облик”, објашњава ова *сиручњакиња* публици РСЕ, „зато се ми залажемо за *федерализацију Србије*, са законодавном, судском и извршном влашћу (федералних јединица)”. Ето, РСЕ препоручује и трећу институционалну алтернативу: Србију као федерацију држава – јер шта је друго „аутономија“ са законодавном, судском и извршном влашћу, него држава?

Такву „аутономију“ још од 1990. захтева Угљанинова СДА, као и Бошњачко национално веће⁶ док је СДА у њему имао већину (1991–2018; 2018–2022. релативно). БНВ је од 25. до 27. октобра 1991. неовлашћено уприличио једнонационални „референдум“ (одазвали су се само Бошњаци; Milosavljević Stević, 2023, str. 82). Гласало се о „аутономији“ Историјског Санцака у случају распада СФРЈ (International Crisis Group, 2005, str. 9; Crnovršanin, 2022, str. 722–723; Kostić, 2024, str. 8), укључив и „право прикључења Санцака једној од федералних република“ (Alomerović, 1999) – где се заправо мислило на припајање Историјског Санцака БиХ. Тај референдум је, наравно, дао жељени резултат⁷, али без неког институционалног или политичког ефекта (Alomerović, 1999). БНВ је захтев за аутономном државом поновио и у „Меморандуму о специјалном статусу Санцака“, 6. јуна 1993, у коме су се за „Санцак“ тражиле све три гране власти (Kostić, 2024, str. 8) у пуном капацитету федералне републике (осим по имену). Када је Адем Демаћи (Adem Demaqi) 1997. предложио да Косово постане трећа република, која би са Србијом и Црном Гором чинила (кон) федерацију по имену Балканија (Demaqi, 1997; Rexhepi, 1997), Угљанин је то подржао уз захтев да и „Санцак“ постане (кон)федерална јединица „Балканије“ (Alomerović, 1999). Такође, после агресије НАТО на Србију и уласка НАТО трупа на Косово, Бошњачко национално веће, 19. јула 1999, доноси „Меморандум о аутономији Санцака и посебним односима са БиХ“ у коме се за Санцак тражи статус федералне јединице (Milosavljević Stević, 2023, str. 91).

По одвајању Црне Горе (2006), када се Историјски Санцак нашао подељен у две државе, долази до извесних, углавном реторичких, спуштања аутономистичких амбиција СДА/БНВ. Тако се у Програму СДА из 2009. тражи само да шест рашко-полимских општина „буду у саставу једног региона“ (Program SDA, 2009, str. VI), а у „Резолуцији о положају и остваривању права и слобода бошњачког народа у Србији“ из 2012. за истих шест рашко-полимских општина БНВ захтева „регионалну аутономију“ (Resolution, 2012, str. 10) – у смислу постојећег Устава Србије (чл. 176–187), који и предвиђа могућност оснивања нових покрајина⁸.

⁶ БНВ се 1991–1995. звало Муслиманско национално вијеће Санцака (МНВС).

⁷ „Од 264.156 регистрованих гласача, 187.547 (70,19 посто) изашло је на гласање, а 98,90 посто је подржало политичку аутономију“ (ICG, 2005, str. 9).

⁸ „Нове аутономне покрајине могу се оснивати (...) по поступку предвиђеном за промену Устава. Предлог за оснивање нових (...) аутономних покрајина утврђују грађани на референдуму, у складу са законом“ (Устав, члан 182. став 3).

Међутим, у „Иницијативи за рјешавање статуса Бошњака и статуса регије Санџак“ БНВ од 23. маја 2019. обнављају се максималистички захтеви који се одnose на државну аутономију Историјског Санџака. Од једанаест општина Србије и Црне Горе образује се аутономна држава са све три потпуно суверене гране власти, док се Црној Гори и Србији оставља управа само над „заштитом човјекове околине, над магистралним и регионалним путевима и жељезници, као и над поштом, телекомуникацијама и системом пријеноса електричне енергије“ (Initiative, 2019, III, B, 2). Захтева се повлачење Војске Србије, као и Војске Црне Горе са територије ове аутономне државе „у року од 30 дана од успостављања специјалног статуса за Санџак“ (Initiative, 2019, I, 8), а она се ставља под протекторат ЕУ, за коју се каже да „пружа међународне гаранције остваривања специјалног статуса“ (IV, 1), зарад чега „формира Специјални комитет за Санџак“, где поред представника ЕУ „који чине већину“, седе и представници САД и ОЕБС-а (IV, 2).

Ови фантастични захтеви, наравно, немају никакво утемељење у садашњем распореду политичких снага, како у Србији тако и у Европи. Али, захтеви за „аутономијом Санџака“ широко су присутни у делу јавног мњења Новог Пазара, као и у подршци која долази од стране заступника „инверзног национализма“ (Antonić, 2024) из Београда. Чак и у научним публикацијама штампаним у Новом Пазару наилазимо на захтеве да се Бошњацима у Србији да статус „конститутивног народа“ (Hadžić, 2018, str. 187), уз увођење „Већа народа“ у Скупштину Србије, где би Бошњаци имали неку врсту суспензивног вета (Hadžić, 2018, str. 188). А Соња Бисерко организује скуп о „санџачком идентитету“ на коме изјављује да „Санџак задовољава све критерије да се конституише као посебна регија, јер поседује, као и Војводина, низ особености – историјских, културних, верских, економских и других“ (Biserko, 2008, str. 18).

Колико је захтев за институционалном сепарацијом Бошњака у Старом Расу и у Рашко-полимској области, а у форми „аутономног Санџака“, већ сад ухватио корена у политичкој култури тамошњих Бошњака, сведоче налази једног научног истраживања с краја 2020. и почетка 2021. године.⁹ На питање „какав статус би био најбољи за Санџак“ испитаници су се овако определили: 1. независна држава – 6,7%; 2. аутономна држава (самостална законодавна, извршна и судска власт) – 19,7%; 3. аутономна област по садашњем уставу Србије – 27,5%; 4. културна аутономија (јасно дефинисан простор региона и већи степен надлежности институција) – 28,0%; 5. *status quo* – 18,1% (Hodžić, 2024, str. 242–243). Дакле, преко 80% испитаника жели неку меру „аутономије“ и институционалне сепарације у односу на остатак Србије.

Бошњаци из Рашко-полимске области граде и посебну културно-религијску заједницу, што се види и из другачије религијске културе младих у односу на остатак Србије. Једно истраживање из 2016. међу тамошњом омладином показује да чак 61% младих Рашко-полимске области „прихвата све што њихова вера учи“ – огроман постотак имајући у виду да је међу испитаницима било и 10% православаца и 1% атеиста (Plić, 2016, str. 16). Док у Србији, на нивоу целе земље, свега 16,4% њих иде

⁹ Истраживање је спроведено у периоду од новембра 2020. до фебруара 2021. године, са 200 испитаника из шест општина Рашко-полимске области (Прибој, Пријепоље, Нова Варош, Сјеница, Тутин, Нови Пазар), техником личног интервјуа с испитаницима у њиховим домовима (Hodžić, 2024, str. 3, 140).

у боготоље (Gavrilović, 2013, str. 37; редовно свега 7,2%, по другом истраживању; Vladojević & Jovanović Ajzenhamer, 2021, str. 324), редовно се моли 17,3%, редовно пости 16,0% (понекад 48,3%) и чита верску литературу 7,5% (Gavrilović, 2013, str. 37, 38), међу омладином Рашко-полимске области 60% редовно или често иде у боготоље, и још 36% повремено (Њић, 2016, str. 17), 64% редовно или повремено клања у џамији / учествује у литургији, 87% редовно или повремено обавља намаз / моли се Богу, редовно пости велике постове 73%, а повремено још 22%, редовно чита верску литературу и штампу 23% и још њих 50% повремено (Њић, 2016, str. 17, 18).

Међу омладином Рашко-полимске области, „припадност Санџаку“ важна је за њих 50% (Њић, 2016, str. 20), а при избору партнера верска припадност је прва у рангу са неких 75% одговора „битно је“ и „веома је битно“ (Њић, 2016, str. 21). „Најважнији налаз истраживања је да је један, нипошто безначајан, део омладине у Санџаку потенцијално или чак актуално отворен према исламском екстремизму“ (Њић, 2016, str. 39). Ово се закључује на основу тога што око 20% младих испитаника сматра да је „оправдано насиљем бранити своју веру“, а око 10% њих да је из верских разлога „оправдано ићи у другу земљу да би се ратовало“ (Њић, 2016, str. 39). И старији Бошњаци нису далеко од ових културно-религијских становишта. То се може закључити по одговору присталица три најважније бошњачке странке (СДА, СДП и СПП) на питање: „уколико се исламска становишта сукобе са грађанским, ја бирам да пратим исламска, а не грађанска“, слажем се – 55,40%, не слажем се – 44,60% (Hodžić, 2024, str. 253).

Овако радикална културно-религијска гледишта доиста не постоје у остатку Србије и по томе је бошњачко становништво Старог Раса специфично¹⁰. Када је пак реч о локалној раширености идеологије аутономистичког сепаратизма као панацеје за све друштвене проблеме Бошњака, та идеологија би вероватно била још и утицајнија да је две од три највеће бошњачке странке званично не одбацују. Видели смо да је аутономну државу „Санџак“ најчешће и најизразитије заговарала Странка демократске акције (СДА) Сулејмана Угљанина, док су у томе, током времена, све мање желеле да учествују Санџачка демократска партија (СДП) Расима Љајића¹¹ и Странка правде и помирења (СПП)¹² пок. Муамера Зукорлића. Оне „настоје да буду конструктивни и државотворни чиниоци“ (Kostić, 2024, str. 11; уп. Hodžić, 2024, str. 128–129), због чега се ове три најјаче бошњачке странке у литератури деле на „интегралистичке (СДП и СПП) и аутономашке (СДА)“ (Hodžić, 2024, str. 131). Међутим, то не значи да аутономистички програм није план Б за СДП и СПП, само што га због политичке конјуктуре

¹⁰ Такође, као још један пример, једино је у Новом Пазару због протеста гледалаца с репертоара повучен амерички пртани филм *Strange World* који је афирмисао геј везу малолетника (Begenišić, 2022), при чему се београдске НВО нису усудиле да то оквалификују као „хомофобију“ – као што то иначе чине (Antonić, 2021, str. 267–331).

¹¹ „Љајић је 2009. године формирао Социјалдемократску партију Србије (СДПС) као леву, грађанску партију, истовремено задржавши утицај у Санџачкој демократској партији која је наставила да делује као бошњачка, регионална партија на нивоу Санџака“ (Hodžić, 2024, str. 128; уп. Kostić, 2024, str. 9–10).

¹² Бошњачка демократска заједница (БДЗ) до 2017. „Након тога, СПП показује амбицију да се позиционира на националном нивоу, проширујући активности својих одбора и изван Санџака“ (Hodžić, 2024, str. 129).

и опортунитета тренутно не истичу. Као што је то објаснио Муамер Зукорлић, одговарајући 2011. на питање „да ли ћемо и када доћи до стварне аутономије Санџака“:

„То сада није могуће одредити. Из разлога што су брзо рјешење пушке и шума. Ми се нисмо одлучили за тај метод. Није до нас, није дио нашег избора и нашега пута, иако је он обично најефикаснији и ту се брзо рјешава – или да или бу. С обзиром на то да смо изабрали гандијевски пут (...) то је дужи пут, то може да потраје. Али нема разлога за бригу док траје (...) Врло брзо, с обзиром на лош квалитет нашег непријатеља, мислим да се неће тако дуго чекати и до конкретних оперативних организационих резултата на терену“ (специјални додатак листа *Glas islama*, бр. 225, 1. децембар 2011, интервју водио Јахја Фехратовић; нав. у Crnovršanin, 2022, str. 724).

Основно гориво које одржава пламен аутономистичке идеологије јесте непрестана реторика о „дискриминацији“ Бошњака у Рашко-полимској области. Њу користе малициозне иностране групе, различити представници „инверзног национализма“, као и поједини заступници самих Бошњака.

Међународна кризна група у свом извештају из 2005. године, под називом *Српски Санџак: и даље заборављен*, пише да „садашња влада (...) наставља како отворену тако и суптилну дискриминацију већинског бошњачког становништва“ (International Crisis Group, 2005, str. i). У чему се тачно састоји та „дискриминација“ види се одмах на следећим странама из два примера. „На државној телевизији у Београду“, извештава Међународна кризна група, може се видети како „дописници често шаљу приче из манастира Ђурђеви ступови у ’Расу’ – игноришући чињеницу да Рас не постоји и да се манастир налази на брду изнад самог центра Новог Пазара. Ово представља илустрацију проблема и дискриминације са којима се суочавају Бошњаци у Санџаку“ (ICG, 2005, str. 2). То је први пример „дискриминације“. А други је следећи:

„Нови Пазар је станиште најстарије непорушене српске православне цркве у републици, Цркве светог Петра и Павла. Према једном српском туристичком водичу, ова црква ’налази се шеснаест километара југозападно од Рашке, на путу за Нови Пазар’¹³. Црква се стварно налази у градском језгру Новог Пазара, и то десет минута шетње од старог градског центра. Човек просто не може да се отме утиску да је Београду непријатно што тамо има тако много Бошњака“ (ICG, 2005, str. 2).

Ако прескочимо да коментаришемо изузетну малициозност последње реченице у овом наводу, могло би се рећи да се конкретни примери „дискриминације“ Бошњака састоје изгледа једино у томе што се „погрешно“ именују географске области или топоними у овом делу Србије. Заправо, успоставља се аргументативни *circulus vitiosus* по моделу „квике 22“: „дискриминација постоји зато што нема аутономног административног округа који се зове Санџак, због чега треба увести аутономни административни округ који ће се звати Санџак“. Због тога Међународна кризна група, згрожена оваквим поступањем српских власти, апелује на међународну заједницу да се притисне „Србија да предузме кораке да оконча дискриминаторну праксу“ (ICG, 2005, str. i).

¹³ Јован Јанићевић, ур., *Културна ризница Србије*, Београд, 1998, стр. 466.

Иста прича долази и од „грађанског Београда“, заправо из кругова који су носиоци идеологије инверзног национализма (Antonić, 2024). Тако Снежана Чонградин, у својој колумни под ироничним називом „Санџак лаже, а и дрогира се“, оптужује власт у Србији да користи вирус ковида како би наставила „геноцид“ над новопазарским Бошњацима. „Јасно је да они који су зарађивали новац и стицали друштвени углед преко промоције мржње и позивања на убиства, рецимо, Бошњака, у време кризе и епидемије опасног вируса, на цедилу оставе делове Србије у којима су националне мањине већинско друштво“, пише она (Čongradin, 2020). Овако озбиљне оптужбе изнете су без икаквих доказа – колико је било заражених, колико је било испоручених вакцина, колико мртвих – уз потпуно занемаривање чињенице да је 80% оболелих у тада актуелном таласу епидемије у читавој Србији било регистровано у Београду, те је у складу с тим и вршена расподела медицинских средстава.

На *Peščaniku* читамо како се „годинама Нови Пазар суочава са етикетирањем и демонизацијом, последњих месеци баш интензивно и то кроз фабриковање наратива, паковање афера и пласирање различитих исламофобичних конструкција које стварају атмосферу неповерења и сумње“ (Kladničanin, 2025) – без иједног примера „демонизације“ и „исламофобије“. У извештају београдског Хелсиншког одбора за људска права у Србији за 2022. годину, пратећи раније тврдње своје председнице да се у Србији „врши асимилација бошњачког народа“ (Biserko, 2008, str. 20), стоји да је „Санџак све сиромашнији, изолован од главних друштвених и економских токова“, те да су „санџачки Бошњаци све удаљенији и гетоизиранији и постаје им све мање важно шта каже и шта ради Београд“ (Helsinki Committee, 2023, str. 396) – без конкретних података који би подупрли овакве генералне тврдње. А у њиховом извештају *Санџак: њогручје контролисаних њензија* (2021), када је реч о третману Бошњака у Србији, с одобравањем се преноси изјава неименованог саговорника из БНВ „да је дискриминација константа“ (Helsinki Committee, 2021, str. 41), уз коментар Хелсиншког одбора да је „потреба за јачањем идентитета (Бошњака – С. А.) разумљив одговор на дугогодишњу дискриминацију“ (Helsinki Committee, 2021, str. 44) – такође без икаквих примера законске, управне или било које друге „дискриминаторне праксе“.

Хелсиншки одбор је и издавач књиге Ивана Ејуба Костића *Бошњаци Санџака: између експремизма и борбе за њошњовање људских и мањинских њрава* (2024), финансиране средствима амбасаде Холандије, у којој се каже да су „Србија и Црна Гора заузеле Санџак током Првог балканског рата“ (Kostić, 2024, str. 4), да се и данас „Бошњаци у Србији неминовно осећају као грађани другог реда, забринути за своју физичку егзистенцију“ (6), те да су „они као другоразредни грађани и даље (...) на маргинама српског друштва“ (13). Костић отворено подржава главне захтеве бошњачког национализма, објашњавајући да – за разлику од српског национализма који је „есенцијалистички“ – за бошњачки идентитет важи „да се руководи оним што је Антони Д. Смит назвао ’благотворним дејствима национализма‘“, те док „српски национализам“ има „експанзионистичке аспирације, то код Бошњака никада није био случај“ (7). И тако, док „у Санџаку не постоји екстремна десница на друштвено-политичкој сцени“ (Kostić, 2024, str. 17), „за разлику од Санџака (...) у остатку Србије већ дуже време буја крајња десница“ (Kostić, 2024, str. 18).

А припадници бошњачке заједнице у Рашко-полимској области својим на-ступима не само да јачају бошњачки национализам већ доприносе и учвршћивању аутономистичких захтева као логичне последице националистичке перцепције о „дискриминацији“ Бошњака у Србији. Тако Реџеп Шкријељ тврди да је Србија 1912. „окупирала Санџак“ (Biserko, 2008, str. 41; исто и Džudžo, 2018, str. 233). Семиха Качар (Санџачки одбор за заштиту људских права и слобода) захтева да „Србија призна сопствену одговорност за злочине почињене према Бошњацима у Санџаку, да породицама несталих (...) додели репарације (!) и да забрани негирање геноцида у Сребреници“ (Stupar, 2022), док Сулејман Угљанин каже да ће „сва деца рођена у Србији бити саучесници геноцида у Сребреници“ (Коџовић, 2015а). Угљанин такође квалификује Србију као „фашистичку државу“ (Glavonjić, 2018), оцењује да је међународна заједница „прећутно толерисала великосрпску окупацију Санџака од 1918. године до данас“ (Beta, 2019), захтева промену заставе, грба и химне Србије јер „то је грб, застава и химна једног народа, не свих народа који живе у Србији – да се нађе неутрална форма“ (RTV, 2022), тврди да „Бошњаци на српску полицију и војску гледају као на претећу оружану силу и опасност по живот“ (Коџовић, 2015б), Стефана Немању назива „ратним злочинцем“, оптужујући га „за истребљење наших предака, богумила, Илира“ (!?), протестујући „што се основној школи у Новом Пазару даје име тог злочинца“ (Sandžacke, 2019), итд. (уп. Kostić, 2024, str. 17; Hodžić, 2024, str. 126).

Оваква тространа пропаганда – малициозних иностраних група, београдског „инверзног национализма“, као и бошњачких националиста – неминовно оставља трага на становништво Рашко-полимске области. На питање „да ли држава у којој живите добро третира ваш народ?“, у већ цитираном научном истраживању, гласачи три највеће бошњачке странке (СДА, СДП и СПП) у чак 42,2% случаја бирају „дискриминисан је“ (мада се и даље већина од 57,8% одлучује за ставку „држава добро третира мој народ“). А на питање „да ли бисте ратовали за државу у којој живите?“, исти испитаници у чак 48% случајева кажу „не бих ратовао“ (мада и даље већина од 52% вели да је спремна да ратује) (Hodžić, 2024, str. 244).

Колико бошњачки национализам и религијски фундаментализам међу муслиманима Старог Раса притискају чланове локалне заједнице, види се из чињенице да су се поједини тамошњи активисти НВО од бораца против бошњачког национализма с временом трансформисали у борце против српског национализма. Најбољи пример је Аида Ђоровић, која је своју НВО каријеру започела 1994. у Новом Пазару, као лидер НВО „Urban-in“, промовишући „грађанске вредности“ и критикујући бошњачки национализам и религијски фундаментализам. Међутим, 2013. године започиње њена транзиција из „критичарке бошњачког екстремизма“ у „критичарку великосрпског национализма“. Преломни тренутак десио се 2011. године, када је Ђоровићева у листу *Danas* објавила чланак у коме је критиковала један скуп младих муслимана (Ћоровић, 2011)¹⁴. *Danas* је као одговор објавио један крајње личан и изразито увредљив текст

¹⁴ На том скупу су девојке ритуално позване да се покрију, што су дванаест њих и учиниле (снимак: Hidžab, 2011). Аида Ђоровић је у свом чланку осудила „помодан приступ у ношењу хиџаба иза кога не стоји ништа друго до деградирајући став да жена саму себе доживљава као трговинску робу са сертификатом понуђену на брачном тржишту“. Наиме, како је објаснила

Аиде Рашљанин, председнице Муслиманског омладинског клуба Исламске заједнице у Србији (Rašljanin, 2011)¹⁵. *Danas* свакако овакав текст не би објавио да је његова оштрица била усмерена према некој од боркиња против српског национализма из НВО сектора, али пошто је ту реч била о бошњачкој заједници, овај увредљиви спис Рашљанинове третиран је само као „врло релевантна информација за јавност о каквом се типу мишљења ради у неким муслиманским круговима“ (*Danas*, 2011). Друштвени притисак на Ђоровићеву у Новом Пазару довео је, међутим, до тога да јој је у новембру 2013. додељена стална полицијска пратња (RTS, 2013), после чега је она демонстративно напустила водећи положај у својој НВО и потом прешла за посланицу ДС у Скупштини Србије (2014–2016). Након истека посланичког мандата остала је у Београду и постала још једна боркиња против српског национализма и фашизма – гађајући мурале Ратка Младића јајима (RSE, 2023) и изјављујући да је „Србија фашистичко друштво“ (N1, 2021). Од тада је Ђоровићева, у „грађанској Србији“, под апсолутном заштитом: листу *Danas* више не би пало ни на крај памети да објави и најблажу критику било чега што каже или уради ова хероина борбе против српског национализма, а камо ли некакве личне увреде.

ИДЕОЛОГИЈА ИРЕДЕНТИЗМА

Има једна *родољубива* песма Бошњака из Старог Паса која почиње стиховима „Гдје се чује зов езана, гдје се брани част ислама“, а чији је рефрен: „Босна наша домовина, Санџак мила отаџбина, Сребренице и Хаџете, сузе наше, хеј Уммете!“ (Bosna/Sandžak, 2014). Хаџет је део Новог Пазара где су партизани, у јесен и зиму 1944/1945. године, пострељали сараднике окупатора и „класне непријатеље“ из редова тамошњих

Ђоровићева, „није реткост да у граду у ком се, мање-више, сви познајемо (мисли се на Нови Пазар – С. А.), девојке које имају озбиљну наркоманску прошлост, а неретко им је то и садашњост, прибегавају покривању и на тај начин ’перу’ своје биографије и социјални живот“ (Ћоговић, 2011).

¹⁵ Рашљанинова, која је иначе, на поменутом скупу, позивала остале девојке да се покрију, у том чланку, на „вријеђање чедних муслиманки и њихову успоредбу с трговачком робом, наркоманијом и социјално девијантним особама“, одговорила је отворено дисквалификујући Ђоровићеву. „Када год неко лице“, написала је она, „без биографије, без факултетског образовања, без кучета и мачета, исфрустрирано личним животним неуспехом, у самом врхунцу климакса, жели скренути пажњу на себе, ухљеби се у какву невладину организацију, прикочча на неки фонд“. Називајући је надимком „Шица“, Рашљанинова се запитала како „особа са средњошколском спремом, дакле чак и без факултетске дипломе, без икаквих релевантнијих референци у биографији, само са печатом локалне невладине организације, па чак и наглашено исфрустрирана неуспехом у личном ’гендер’ животу (у жеку климакских надражаја), може бити толико значајан фактор да јој се посвећује такав медијски простор“. То се, према Рашљаниновој, може разумети само као „директан политички утицај Шициних ментора и на србијанске медије“. Она је протестовала зашто „било који србијански медиј осигурава простор психички неуравнотеженим и нимало релевантним особама да расправљају о стварима које ни површно не познају, а камоли да имају интелектуалну и научну тежину исте критизирати“ (Rašljanin, 2011).

муслимана, а управо на обележавању 70 година од тог догађаја (2014), уприличен је марш са заставама, чије слике служе као подлога овој песми. Такође треба знати да је Уммет светска исламска заједница, која се овде јавља као трећи члан пожељне идентификације: Санџак – Босна – Умма. Коментари који преовлађују испод ове незваничне химне Санџака своде се на: „Санџак је Босна! Аллаху екбер!” (Bosna/Sandžak, 2014).

Такође, уочи избора за Национално веће Бошњака (у Србији), 2014. године, избачена је још једна *родољубива* песма (снимак: *Blic*, 2014). У њој се, између осталог, каже: „Санџачка је рука чврста, уздигнута једног прста, земљу Босну она брани, домовином душу храни”. Дакле, судећи по обе „химне”, муслиманима из Рашко-полимске области домовина није Србија већ Босна – која се у „Декларацији БНВ о положају санџачких Бошњака“ (2009) проглашава „матичном државом“ (Declaration of the Bosniak National Council, 2009, str. 1). Тако се чини да је у имагинаријуму тамошњих Бошњака територија на којој живе некако више део Босне, него Србије. Заправо, у том чудном имагинаријуму, од како је „Санџак одвојен од Босне и Херцеговине, од тада Санџак назадује“ (Рамиз Црнишанин у: *Biserko*, 2008, str. 65), па га ваљда, ради напретка, треба вратити мајци домовини.

Да је реч о типичном иредентизму у нарастању видело се и 2017. године када се навршило сто година од доношења Сјеничке резолуције (13–14. август 1917)¹⁶. Њом је тадашња бошњачка политичка елита од окупационих аустроугарских власти захтевала припајање Историјског Санџака Босни и Херцеговини. О стогодишњици те резолуције у БНВ је уприличен научни Округли сто, на коме су се учесници сагласили да су „закључци са Сјеничке конференције из 1917. године и данас актуелни и могу бити подстицајни за даљу рационалну и хуману интернационализацију и рјешавање санџачког питања у новим увјетима“ (Ziljkić, 2017, str. 30). Дакле, за Реџепа Шкријеља, Изета Шаботића, Есада Рахића, Шефкета Крџића, Сенадина Лавића, Хивзу Голоша, Харуна Хаџића, Менсура Зукорлића и Васвију Гусинац, захтев за прикључење Рашко-полимске области другој држави „и данас је актуелан“ и „подстицајан за рјешавање санџачког питања у новим увјетима“!

Те 2017. тадашњи председник БНВ Сулејман Угљанин, користећи бриселско уцењивање Београда током преговора о прикључењу ЕУ, оспорио је Акциони план за мањине Владе Србије и друге мањинске законе (Ristić, 2017). Његова визија која произлази из поменутог оспоравања била је: 1. између „Санџака“ и Федерације БиХ, а кроз територију Републике Српске, ваља успоставити „безгранични коридор”; 2. укинути границу између црногорског и српског дела Санџака; 3. Бошњаци из Рашко-полимске области по аутоматизму добијају држављанство БиХ; 4. ако дође до промене граница Србије и Косова*, „Санџак“ треба да добије опцију да се може припојити БиХ (Ristić, 2017).

Овакви сентименти и нереалне политичке амбиције широко се подстичу и из саме БиХ. Епидемија ковида била је прилика, како су јављали медији из ФБиХ, да „сарајевска Вијећница вечерас буде освијетљена бојама националне заставе санџачких

¹⁶ Бошњачко национално веће је, 20. августа 2015. у Сјеници, донело Одлуку о проглашењу 2017. године годином Сјеничке конференције и проглашењу 13. и 14. августа за „дане од посебног значаја за Бошњаке“ (Ziljkić, 2017, str. 2).

Бошњака у знак солидарности и подршке Санцаку“. „Овим чином град и грађани Сарајева шаљу поруку подршке и поштовања свима који се боре за здравље и животе грађана Санцака“, каже се у чланку и додаје:

„Бошњаци Санцака су вијековима били дио Бошњачког националног бића, а њихова борба и допринос независности БиХ добро су познати и уткани у свијест свих Босанаца и Херцеговаца. Као што грађани Санцака имају посебну емоцију према Сарајеву, тако и грађани главног града БиХ не заборављају Санцак у овим тешким тренуцима – рекао је градоначелник Абдулах Скака“ (Hodžić, 2020).

Не остаје се само на топлим узјамним осећањима, већ су у књизи *Трајом древних Бошњана* (Aličehić & Galešić, 2018), која је на порталу Радио Сарајева објављивана у наставцима, изнете и директне иредентистичке ревандикације према Србији, а посебно према Рашко-полимској области. Ту се тврди да је прво нововековно „територијално и административно комадање Босне (...) извршено 1829. године, када је шест нахија с десне стране Дрине одвојено од Босне и њријојено Србији“ (изворно наглашавање; Aličehić & Galešić, 2019a). Затим се каже да је „аустроугарском окупацијом 1878. босански териториј подијељен на два дијела, тако што су становници Новопазарског санцака одвојени од свог народа и матице Босне“ (Aličehić & Galešić, 2019б). Потом се тврди да су „током Балканских ратова, босански муслимани били устрашени када су се прошириле информације о српским злочинима над становништвом у (Новопазарском) Санцаку, који је стољећима био саставни дио Босне“ (Aličehić & Galešić, 2019б). И на крају се с одобравањем пише да су „у августу 1917. године на Сјеничкој конференцији градоначелници и народни заступници Новопазарског санцака изгласали одлуку да се овај простор врати у састав Босне“ (Aličehić & Galešić, 2019с). Таквим дискурсом систематски се подгрева иредентизам према Рашко-полимској области како у БиХ, тако и међу Бошњацима Старог Раса.

Такође, Денис Звиздић, тадашњи председавајући Савета министара БиХ (и потпредседник тамошњег СДА), изјавио је „да поштује Србију, али да (од Србије) највише воли Санцак“ (Sputnik, 2018). Звиздићу је то био одговор на, како је навео, Вучићеву изјаву да поштује БиХ, али да воли Републику Српску (Tanjug, 2018a). Међутим, објаснио је затим председник Србије, „није иста уставноправна регулација Републике Српске и Рашко-полимске области или Санцака, како га Бошњаци зову“ (Politika, 2018). И заиста, свако изједначавање Санцака и Републике Српске у реторици бошњачких националиста заправо је мешање „баба и жаба“. То је уравниловка између међународно признате (кон)федералне јединице, и нелегитимног и проблематичног покрета који од пар општина у којима живи етнички измешано становништво хоће да направи *државу у држави*.

И док је с великобосанским претензијама и иредентизмом који постоји међу делом Бошњака Рашко-полимске области српска јавност углавном упозната, многе у Србији изненадила је изјава Реџепа Хотија, заменика председника тада владајуће Демократске партије Косова, из које се види да „Косово“ има апетит не само према југу Србије већ и према Санцаку (Tanjug, 2018b). Албанска телевизија *Тој ченел* (Top Channel) приказала је, такође, 29. новембра 2016, репортажу у којој је неколико Пештераца говорило „својим старим језиком“ – албанским. Неки деда чак је показао

да испод кревета и даље чува заставу с црним двоглавим орлом (Gjurmë Shqiptare, 2016). И заиста, на снимку Новог Пазара из 1904. године види се мноштво мушкараца обучених у типичну албанску ношњу, са све кечетом (*qeleshe*; NP 1904, 2011).

Мухамед Јусуфспахић, у време док је још био „муфтија србијански“ (доцније је постао амбасадор Србије у Саудијској Арабији), изјавио је да су „Санџаклије претежно славенизирани Албанци, који су се бошњацизирањем супротставили христијанизацији“, те „да је много искреније да буду Албанци, они који то (већ) јесу“ (Odalović, 2015). Према неким ДНК анализама, Бошњаци у БиХ су ближи Србима и Хрватима, док су они из Санџака чак 70 одсто Албанци, а 30 одсто потичу од српских дрђанских племена (Sputnik, 2018). Како пише Александар Раковић, „данашњи Бошњаци (из Санџака) већ два пута су били укључени у процес стварања великоалбанске државе: приступањем плавско-гусињских првака Призренској лиги (1878) и стварањем квислиншке Велике Албаније (1941–1944)“ (Raković, 2018). Овај аутор такође указује на то да је тренутно на делу

„трећи великоалбански талас у Новом Пазару, већ петнаестак година; јер, код једног дела Бошњака постоји *двослојни бошњачко-албански идентитет* – како код оних који имају албанско порекло, тако и код оних чији су преци били изложени османском и аустроугарском инжењерингу албанизације (1878–1912, 1916–1918)“ (Raković, 2018).

Према Раковићу, „албанско порекло имају Муамер Зукорлић, Сулејман Угљанин и Расим Љајић“. Тиме се, рецимо, објашњава да „Зукорлић и Угљанин од 2009. године стварају култ великоалбанског идеолога и сарадника нациста, Аћиф-ефендије“ (*исти*). Аћиф-ефендија (Бљаја) био је 1941–1944. командант Новог Пазара, настојећи да албанизује ову варош: „муслиманима је наређено да носе ћулафе (кече) уместо фесова, да промене своја презимена како би се одстранио завршетак -ић, да шаљу децу у школе на албанском језику, да на својим кућама истакну албанске заставе, да имена својих радњи напишу на албанском језику итд.“ (Živković, 2017, str. 95; в. 635). Слично је било и у Тутину (Živković, 2017, str. 104).

У Нови Пазар је, октобра 1941, ушло 3.200 наоружаних Албанаца с Косова, да појачају снаге Аћиф ефендије (Rahić, 2013). Они су „по Новом Пазару и околини убијали, силовали и пљачкали. Заједно с Албанцима, Аћиф је кренуо на Рашку и Краљево остављајући за собом ‘пепео и крв’. Зауостављен је и поражен на улазу у Рашку. Био је то тек један од страшних погрома: за само један дан спаљено је на стотине српских кућа и убијено на десетине цивила; неке су балисти живе спалили у њиховим кућама“ (*Večernje novosti*, 2012). Али, Реџеп Шкријељ, новопазарски историчар и ранији шеф Ресора за образовање Бошњачког националног вијећа, каже да су „Бошњаци у Санџаку поносни албанском компонентом свог поријекла“, и да „бошњачки народ с поносом истиче дио те компоненте коју посједује и Аћиф-ефендија“, тај „неприкосновени лидер Бошњака“ (BNV, 2012).

Када је извесни мушкарац 2021. покушао да уништи таблу Аћиф-ефендије у Новом Пазару, како јавља Nova.rs, „избила је туча“ (Ličina, 2021). Заправо није избила туча већ су пролазници напали човека који је протествовао, како би одбранили таблу. А на *NI* је томе још додато да је „Аћиф Хаџиахметовић (Аћиф-ефендија), био гра-

доначелник Новог Пазара током Другог светског рата, којег су партизани стрељали због сумње да је сарађивао с окупатором“ (*Nova.rs*, 2021). Због сумње? Није било никакве сумње, Аћиф ефендија је стрељан као ноторни нацистички колаборант и ратни злочинац. Међутим, савремени инвертити до перверзије изврћу историју, па тако Неџмедин Спахиу, универзитетски професор у Тирани, Приштини и Тетову, оцењује да Аћиф-ефендија заслужује споменик у центру града, те да би и Срби, да су паметни, то исто учинили у Београду. Јер, Аћиф-ефендија их је одбраном Бошњака од четничког ножа 1941. спречио да „почине Сребреницу пре Сребренице!“ (Tanasković, 2022). И пошто је подсетио на то да је председник Албаније Иљир Мета одликовао Аћиф-ефендију највишим „Орденом витеза Скендербеговог реда“, Спахиу је позвао и председника Србије, Вучића, да то исто учини (Tanasković, 2022).

Такође је 2022. делегација СДА Санџака учествовала на конференцији „Народна скупштина албанских Алпа“, у Пећи. Скупу су присуствовали „политички представници са замишљене територије Велике Албаније“ – из Албаније, с Косова*, из „Прешевске долине“, из Северне Македоније, а и у име „Санџака“ делегација СДА у којој је била и Селма Кучевић, тада посланица у Скупштини Србије. Кучевићева је на скуп дошла с Али Дацијем, потпредседником удружења „Косово за Санџак“, које ради на албанизацији Бошњака у Рашко-полимској области у оквиру плана „Зелени ћулах – национални програм албанизације Санџака“ (Novosel, 2022).

Наравно, етногенетски разлог није једини зашто се прикључење „Великом Косову“ или „Великој Албанији“ јавља као резервни план иредентиста у Рашко-полимској области (план А, наравно, јесте „Велика Босна“). Ако погледамо етничку мапу Санџака, видећемо да је муслиманско становништво у већини само на југоистоку ове регије (Нови Пазар, Тутин и Сјеница), дакле, на граници према Косову. Северозападне општине пак на међи с БиХ имају јасну српску већину. Штавише, с оне стране границе с БиХ такође су српске општине, те је најближи део с бошњачком већином – Горажде. Тадашњи верски поглавар муслимана у БиХ, Мустафа Церић имплицитно је предлагао замену делова Републике Српске за Рашко-полимску област (Кестановић, 2017, стр. 38). Међутим, етничко острво Бошњака у југоисточном Санџаку може бити спојено с Бошњацима у Горажду и у остатку ФБиХ само уклањањем или асимилацијом скоро 70.000 Срба који живе између. То је немогуће урадити без рата. У том смислу Срђа Трифковић је упозоравао да је

„Санџак једна од најкритичнијих тачака у геополитичком смислу на простору Балкана. (...) Најзначајнија демографска пукотина дуж Зелене трансверзале постоји у три општине у Републици Србији: Прибој, Нова Варош и Пријепоље. (...) (Ако би и ту муслимани постигли демографску већину) то би успоставило кључни копнени мост између Косова и Босне. (...) Ако дође до нове кризе на Балкану током наредне деценије, треба се бојати да ће ово бити њена локација“ (Trifković, 2009, стр. 83).

Драган Петровић упозорава, у том контексту, и на посебан геополитички значај четири општине са српском већином на северу Косова (Северна Митровица, Звечан, Зубин Поток и Лепосавић). Наиме, та област, од 50 километара ширине, у највећој мери прекида „зелену трансверзалу“ Косово* – „Санџак“ – ФБиХ. И без обзира на тренутни статус Косова*, „чак и само ове четири компактне српске општине на северу

Косова имају непроцењив значај за геополитичку безбедност и будућност Србије и српског фактора у целини“ (Petrović, 2014, str. 36). На значај Рашко-полимске области у борби против успостављања „Зелене трансверзале“ указује и Душан Пророковић (2015, str. 331), упозоравајући на пробуђени неоосманизам (Tanasković, 2010) који углавном стоји иза пројекта „Зелене трансверзале“.

Турска је још једна адреса којој се обраћа бошњачки национализам у Рашко-полимској области и држава која је његов можда најважнији покровитељ. „Улога Турске у Санџаку није увек конструктивна, у смислу да она најчешће даје подршку оним снагама које су и даље склоне да у овом региону заговарају наративе о аутономији“ (Kostić, 2024, str. 15). „Рашка област је за Турску посебна зона интереса, својеврстан политички полигон за повезивање Тиране, Приштине и Сарајева, геополитички полигон преко кога Анкара демонстрира утицај“ (Nedeljković, 2025).

„Пресудну улогу у припреми стварања пара-државе (‘Санџака’ – С. А.) одиграла је Турска, преко агенције ТИКА¹⁷ и Дијанета¹⁸ (...) ТИКА улаже десетине милиона евра у рестаурацију џамија, изградњу школа и тзв. интеркултуралне центре, док Дијанет (...) преузима кадровску контролу над Исламском заједницом у Србији шаљући имаме на обуку у Истанбул и Бурсу. (...) Нови Пазар данас представља логистички, медијски и политички центар турског утицаја са више од 15 организација везаних за Анкару. (...) Као логичан наставак измене ове регије мењају се називи школа, улица, уклањају споменици који ‘вређају осећања Бошњака’ (...) Турска, са својим НВО и политичким каналима, корак по корак, гради другу државу унутар Србије. (...) Ова ситуација, не само да подсећа на Косово и Метохију – ово јесте ‘ново Косово’“ (Veizović, 2025).

У сваком случају, бошњачким националистима чини се једноставнијим остварити везу муслимана из Старог Раса с Косовом* – будући да се Тутин директно граничи с косовском општином Исток, у којој 92% живља чине Албанци. Својевремено је Славој Жижек предлагао да у замену за делове Косова насељене Србима, Косово може „добити мало Санџака“ (Kiseljak, 2012). Мустафа Церих се, приликом посете „независном Косову“, 6–8. августа 2009, поклонии *мошћима* Адема Јашарија, да би на крају ставио на главу шиптарско *qeleshe* (Shkodrar, 2009). С друге пак стране, косоварски Албанци основали су лоби-групу *Косово за Санџак* (Kosova per Sanxhakun; Vošnjaci.net, 2015). Генерални секретар СДА Санџака Ахмедин Шкријељ управо је на том сајту оценио да „укупна ситуација у Санџаку није добра – Бошњаци као народ дискриминисани су и обесправљени у свим областима друштвеног живота“, али да ће „у Европској унији Косово, Санџак, Србија и Црна Гора имати исти или приближно исти статус“ (Azizi, 2018). И то се све дешава иако су чак и савезници бошњачких националиста свесни да је, „уз Косово и Метохију, Рашка област представљала, и још увек представља, најзначајнију специјалну одредницу на коју српски национални идентитет реферира“ (Kostić, 2024, str. 2).

¹⁷ „Државна агенција Владе Турске која делује под Министарством културе и туризма, и која представља главни инструмент меке моћи турског утицаја на Балкану“ (Veizović, 2025).

¹⁸ Државна управа за верска питања.

За Србију, међутим, остаје жалосно да се два, према њој изразито непријатељска национализма, отимају око неспорно српске земље, као око свог *Lebensraum*-а. „Санџак више није питање регионалне специфичности, већ безбедносни изазов првог реда“ (Nedeljković, 2025). Чак и у научним публикацијама из Новог Пазара стоји да „Санџак спада у категорију 'замрзнутих конфликта', који чекају на своје рјешење“ (Crnovršanin, 2022, str. 722), а све три главне бошњачке странке, ма колико да се гложе, „слажу се да је статус Бошњака нерешен“ (Kostić, 2024, str. 8). Очигледно, чека се само повољни политички тренутак да се приступи „решавању“ питања „Санџака“, било по сецесионистичком, било по иредентистичком моделу. Да ли је јавност Србије овога свесна или ће је опет историјски догађаји изненадити?

Slobodan Č. Antonić¹
University of Belgrade,
Faculty of Philosophy,
Department of Sociology
Belgrade (Serbia)

CULTURAL SECESSIONISM OF “SANDŽAK” AND REGIONAL SECURITY

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The first part of the paper examines two examples of cultural secessionism from the region of Raška and Polimlje (“Sandžak”) – the introduction of the “Bosnian language” and the appeal to Bosniaks to boycott Santa Claus. The second part of the paper provides an overview of the autonomist demands (1991-2025) of the Bosniak elite from Stari Ras, which most often boil down to the desire to establish an autonomous state under the NATO protectorate. The third part of the paper analyzes irredentist claims to annex “Sandžak” to Bosnia and Herzegovina or Kosovo*. The real security risks arising from this ideology and cultural practice are also considered, not only to the territorial integrity of the Republic of Serbia, but also to peace in the region.

Keywords: Raška and Polimlje region, Bosniak nationalism, Islamic fundamentalism, latent conflict

That Novi Pazar was something different from the rest of Serbia could be seen during the last days of July 2025. In the night between 28th and 29th July, the administration of the State University of Novi Pazar, with the assistance of the security guards, took over the University building from a smaller group of students which had occupied (“blocked”) it half a year beforehand. The following day, the protesters began gathering in front of the building, including fierce fans, who wanted to block the State University of Novi Pazar once again. That is why the administration called the police which formed a cordon at the entrance to the building. The protesters began attacking the police and shouting “This is Sandžak!”. They threw bottles and rocks at the police officers and made them retreat. Thus,

¹ santonic@f.bg.ac.rs; <https://orcid.org/0000-0002-5693-9952>; this article was written within the research conducted with the support of the Science Fund of the Republic of Serbia, on the project FSITC 1561: “Formation of Serbian identity and theoretical controversies concerning attempts of its deconstruction”, available at: <https://sn.rs/fkyqi>

the State University of Novi Pazar became the only university/faculty in Serbia at that time which was “de-blocked” and then once again “occupied” (*Blic*, 2025; *IN4S*, 2025). The fact that the police retreated before the protesters and gave over the previously guarded building surprised the public and gave a specific meaning to the slogan: “This is Sandžak!”

The successful cooperation of the rebel students from Novi Pazar and “the students in the blockade” from other Serbian universities was glorified by the opposition public ever since the large joint gathering in this town on 12th April 2025. “After many decades of instability, the students managed to properly return Novi Pazar into the composition of Serbia, without firing a single bullet” (Škoro, 2025), as it was triumphantly described, without thinking too much about what those words actually meant. However, the media criticizing the “blockers” claimed that the “fake hugs with the students from Belgrade” were just a “marketing façade” hiding “the accelerated construction of a parallel political, cultural and ideological reality” (Nedeljković, 2025). “Beneath the apparent peace”, it was claimed, the strategy of “territorial, legal, religion and cultural secession” was actually being developed in Novi Pazar (Veizović, 2025).

“That scenario is nothing new; we have already seen it in Kosovo and Metohija in the 1990s. Parallel institutions, ‘non-violent resistance’, cultural autonomy, NGO pressure, media support, foreign financing and institutional silence (...) – soon we will wonder (...) why someone took our country once again while we believed to be watching the students’ performance” (Nedeljković, 2025).

What is the truth? We will be able to say it only after the completion of the ongoing political processes (the student-civilian rebellion or “coloured revolution”; Antonić, 2025). But there are already clear indicators that these are ongoing attempts of *cultural, political and social secession of one region from the rest of Serbian society*. Certain major deep structures from that region not only refuse to be integrated in Serbian society, but they also perceive it as a foreign environment they would like to leave.

That region, in narrower geographic terms, is composed of three municipalities in Serbia, with the majority of the Bosniaks (Novi Pazar, Tutin and Sjenica), where local Bosniak parties actually most often make the governing authorities. In the Serbian public, these three municipalities are very frequently called “Sandžak”. However, the Bosniaks in Serbia include three more municipalities towards Bosnia and Herzegovina in “Sandžak” (Nova Varoš, Priboj and Prijepolje), in which the Bosniaks form a minority if we look at these municipalities separately. However, in all these six municipalities collectively, the Bosniaks form a majority. According to the 2022 census, out of 233,091 inhabitants, there are 150,941 Bosniaks, 62,478 Serbs and 6,433 Muslims. Finally, the Bosniaks see “Sandžak” in broadest terms along with five municipalities from Montenegro, which prior to 1912 had belonged to Novi Pazar Sandžak (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Plav and Rožaje).

Therefore, “Sandžak” is not a clearly determined administrative or geographic unit. Six municipalities of “Serbian Sandžak” belong to two different administrative districts, just as three municipalities with the Bosniak majority are distributed in two districts².

² Novi Pazar and Tutin are in the Raška District, while Sjenica belongs to the Zlatibor District. Priboj, Prijepolje and Nova Varoš are in the Zlatibor District as well.

The identity of “Sandžak” is primarily virtual and indeterminate. For the sake of further accuracy in this paper, the region consisting of three key municipalities with the Bosniak majority will also be referred to as *Stari Ras*, the region consisting of six municipalities with the total Bosniak majority will also be referred to as *the Raška and Polimlje region*, while all eleven cross-border municipalities of Serbia and Montenegro will also be referred to as *Historical Sandžak*.

In this paper, we will show some dimensions of identity separation of “Sandžak” from Serbia in the sphere of culture – in education (“the Bosniak” language) and in everyday life (Santa Claus, yes or no) – as well as in the sphere of politics (the request for the autonomous state of Sandžak) and in cross-border integrations (Bosnia and Herzegovina as a “homeland” and special ties with Kosovo*). We will also point to the security issues arising from this attempt at building identity of “Sandžak” as non-Serbia.

CULTURAL SECESSIONISM

In Serbia, experimental school lessons in the “Bosniak language” were introduced in 2013, while regular school lessons in this language have existed since 2017 (Keveždi, 2019; Džudžo, 2018). It must be immediately said that this name of the language was severely opposed by the Serbian linguists. The Committee for the Standardization of the Serbian Language within the Serbian Academy of Sciences and Arts protested as follows:

“According to the derivation rules – from ‘Serbian nation’, the ‘Serbian language’ is derived; from ‘Croatian nation’, the ‘Croatian language’ is derived, but from ‘Bosniak nation’ it is only possible to derive the ‘Bosniak language’, while it is impossible to derive the name of the ‘Bosnian language’. Namely, it would suit the term of *Bosnian nation*, and such a nation does not exist” (Committee for the Standardization of the Serbian Language, 2015, pp. 157-158).

Republic Srpska observes this elementary linguistic logic, as well as its Constitution which recognizes “the languages of the Serbia, Bosnian and Croatian nations”, but not the “Bosniak” language (Politika, 2020). Of course, the Serbs in Bosnia and Herzegovina are afraid that behind the name of the “Bosniak language” there is hidden language unitarism and, in the following step, an imposition of this name as the only official language in Bosnia and Herzegovina. However, the authorities in Serbia justify their insistence on the “Bosniak language” by the decision of the Assembly of Serbia and Montenegro from 2005, which ratified the European Charter for Regional or Minority Languages. Within the ratification instrument, the former Government of Serbia and Montenegro agreed that the “Bosniak language” should receive the status of the minority language (Law on Ratification of the European Charter on Regional or Minority Languages, Article 3; Law, 2005, p. 30), although as a contractual party it had the possibility to determine the scope of its future application, i.e., the names of the languages, on its own, pursuant to Article 3, Paragraph 1 of the Charter (Law on Ratification of the European Charter on Regional or Minority Language, 2005, p. 17). This was done rather frivolously, although the International Crisis Group had previously advised the Bosniaks to re-examine their insistence on the introduction of the “Bosniak language” in schools (ICG, 2005, p. ii), calling it „self-imposed ethnic

apartheid” (ICG, 2005, p. 32)³, whereas the native speakers from “Historical Sandžak” could not agree about the name of that language either⁴.

Slobodan Vuksanović, the former Serbian Minister of Education, was in a hurry to introduce the Bosnian language as an elective subject from the second semester of the 2004/05 school year (ICG, 2005, p. 32) in order to have the experimental lessons in the “Bosnian language” (from 2013/14) strongly supported financially by the EU Delegation in Belgrade, the British Embassy and the German organization GIZ, or Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (Veizović, 2025). Finally, since the 2017/2018 school year, Serbia has had regular lessons in the “Bosnian language”, and that is how we also got textbooks such as *Bosnian Language with the Elements of National Culture 7* by Jasmina Hrnjica and Sead Šemsović, published by the Institute for Textbooks in Belgrade (Hrnjica & Šemsović, 2018).

Although most texts in this textbook are good literature reflecting all the beauty and wealth of the slightly archaic Serbian language and expressing all the soulfulness, melancholy and warmth of *ordinary* people, this book also characteristically includes two poems with the problematic content. The first one is a “patriotic lyrical poem” by an Elifa Kriještorac (Hrnjica & Šemsović, 2018, p. 45), presented here in its full form:

NATIVE SANDŽAK

If they gave me all the valleys
from Sinai to the Ural Mountains
and all the azure shores -
I wouldn't give up my native Sandžak.

If they gave me all imperial treasures,
all the royal white palaces,
I wouldn't give a drop of Merjan
from a single dawn in Sandžak.

If they offered me a gold crown,
an imperial suite and slave girls,
I wouldn't give a single lump
of my grandfathers' proud soil.

If they took both my eyes,
and the hot heart from my chest,
I would give everything for Sandžak
except for Allah's faith,

³ It is interesting that similar argumentation is also raised when lessons in Serbian and “Croatian” languages should be abolished in Bosnia and Herzegovina and when the “Bosnian” language should be favoured. It is claimed that separate language classes mean “the introduction of segregation and apartheid in the educational system” – “it is an ethnic incubator for creating hatred; it is an essential ideological and life preparation for future conflicts” (Bursać, 2025).

⁴ For instance, in the Montenegrin part of “Historical Sandžak”, a number of inhabitants still declare themselves as Muslims, while those today – as shown by the survey from 2020/21 – “call their native language exclusively Montenegrin” (Hodžić, 2024: v).

The song is “patriotic”, but also quite amateurish. It is poor poetry, at the beginner’s level, with banal images, superficial and tear-jerking, and the only reason for this “poem” being included in the textbook is its “patriotic” appropriateness and some political suitability of the author. In fact, Elifa Kriještorac is primarily an activist, both in poetry and in politics. The textbook states that she “graduated from the Technical Textile College in Leskovac” and that “in the 1980s she migrated to Germany, where she still lives today” (Hrnjica & Šemsović, 2018, p. 47). However, the Internet provides the information that she works as an assistant nurse in a German hospital and that during the war she came to Bosnia and Herzegovina to fight as a “female volunteer in the unit called ‘Zulfikar’, under the command of legendary Zulfikar Ališpago” – along with her photo in a uniform, with a Kalashnikov gun, in front of the Muslim war flag (Facebook, 2016).

After the war, Kriještorac continued her *activism*, warning the Muslims in Bosnia and Herzegovina that “they had given the key to their house to their neighbour who decides when they should enter or leave”, and that “Dodik was turning Bosnia into Palestine” (Džunuzović, 2010). However, as far as the Raška and Polimlje region is concerned, she claims that “enemies, who are still devising new conquests from the Serbian Academy of Sciences and Arts and pouring the poison of nationalism”, still deal with “Haiduk literature”, writing “fake Haiduk bibles”, such as those “carried along during the war and the slaughter in Bosnia and Herzegovina”.

“At the very thought of Vasilije Krestić”, this *poetess* says, “the autonomy of Sandžak seems to be a historical obligation with which the Sandžak people will protect itself, at least to some extent, from those unpunished promoters of evil. (...) We, the Bosniaks from Sandžak, must live, always deprived of our rights, threatened and with always packed plastic bags” (Kriještorac, 2010).

Naturally, all these could be irrelevant in case Kriještorac had written an ultimate poet which, due to its qualities, had to be included in the textbook. However, her dilettante poetry does not deserve its place in the “Bosnian language” textbook in Serbia solely on the grounds of being “patriotic”.

The second characteristic poem in this textbook, written by Nedžad Ibrišimović (Hrnjica & Šemsović, 2018, p. 48), reads as follows:

NAME

How beautiful my name is: Nedžad!
It contains the letters *dž*, *n*, and *dad*
I can call myself:
Oh, Nedžad!
As if I were John Wayne
I am here, and my name is here.
When I think hard, I also know what
It means: Salvation.
Thanks to Allah, I was born in
Bosnia,
And I speak Bosnian,

And my name is not Fingery
Or Bony
Or Eyey
Or Army
Or Spasoje
But Nedžad
When someone calls me: Nedžad!
They present me a gift
I pretend to be deaf so that
They can call
My name
Twice.

The poem was written in 1994, at the time when the writer, “during the aggression against Bosnia and Herzegovina, was directly involved in the defence of the country” (sh. Wikipedia, 2025) – referring to Bosnia and Herzegovina. According to Ibrišimović himself, that was the time when the Muslims in Bosnia and Herzegovina “once again got an opportunity for being what they are, the Bosniaks and not Muslims with the capital M, but also got a *grenade into the head from their neighbours*”. Moreover, Ibrišimović: “The fact that I am Bosniak is a gift of my ancestors and my people; the fact that I am Bosnian is the gift of my land, and the fact that I am Muslim is the gift of Great Allah” (Anadolija, 2013).

However, it is not clear why, due to Ibrišimović’s pride, children in the Raška and Polimlje region should learn that there is something wrong in being called Spasoje. For example, that is the name of actor Milan Gutović’s son, then of the former commander of the *Special Anti-Terrorist Unit*, of “*the first Serbian policeman who graduated from the American FBI Academy*” (Spasoje Vulović), of the architect who designed the Church of Christ the Saviour in Priština and the Palace “Zora” in Belgrade (Spasoje Krunić), as well as the commander aviation which defended Serbia against the NATO aggression (Spasoje Smiljanić), and of many others. On the other hand, let us imagine that a *Serbian* poet writes a poem thanking the Holy Trinity for being called Zoran instead of Bakir. And in case that *poetry* was to be included in textbooks, would it sound insulting? Who ever thought that Ibrišimović’s poetry was fit to be in a textbook?

As Nenad Kecmanović properly observes, the Bosniaks and the Serbs y Bosnia and Herzegovina are drifting apart more and more, not only politically, but also culturally, and even in the everyday way of life – holidays, clothes, food, drinks, personal names, choice of spouses, ways of greeting... (Kecmanović, 2018). This process is perhaps unstoppable, and even intentional in the eyes of the Bosniak side. But, why is it also insisted on in Serbia? Why is *Bosnian* identity also built in the Raška and Polimlje region, with the “Bosnian” language and “Bosnian” culture, founded on comical-smalltown egocentrism and denial of the neighbours whose name is not *Nedžad*?

The second example to be presented here is related to the culture of everyday life. In 2018, just before New Year’s Eve, the newspaper *Sandžačke* published a photograph of a banner hanging across the street: “I am a Muslim and I don’t celebrate New Year” (Sandžačke, 2018). There is a continuous tendency to separate the Bosniaks from their *Serbian* neighbours by convincing them that New Year and Santa Claus are something that

insults Islam and the Muslim community. For example, on the last day of 2016, in several places in Novi Pazar there were posters in the form of obituaries inviting Muslims not to celebrate New Year. The posters were authored by the Muslim Youth Club, an organization operating within the Islamic Community of Serbia. At the end of 2015, this club organized a similar event when its activists, offering tea and hot beverages in the centre of Novi Pazar, explained to the citizens why Muslims should not celebrate the New Year's Eve (*Blic*, 2017).

These activities were preceded by adequate theological-information preparation. On the last day of 2010, the website of the Islamic Community of Serbia published an article by Rešad Plojović, Mufti of Belgrade and Novi Sad (2007-2011) and Vice President of the Meshikat of the Islamic Community of Serbia (2007-2014), entitled "What is Santa Claus to us!?" The author says that it is "a shame and a sin if parents fail to teach their children what their holidays are", but children have to learn about "someone else's" holidays, such as "New Year and Santa Claus"; that is why both children and parents "look forward to drifting away from their faith and to assimilation". Answering to the question "What is Santa Claus to us", the author says: "It is nothing to us and it must be nothing to us! It does not belong to us, our faith and culture; its place is not in our neighbourhoods, houses, with our children and the family" (Plojović, 2010).

Five years later, in Novi Pazar, the then President of the Meshikat of the Islamic Community of Serbia, Mufti Mevlud Dudić, warned that "celebrating New Year is a pagan custom", and that "decorating the Christmas tree, Santa Claus and New Year celebration destroy our faith, nation and culture, and assimilate our youth" (SANA, 2015). The following year, on 31st December, the website of the Islamic Community of Serbia, published yet another text in which even celebrating New Year was associated with the "genocide" in Srebrenica. It is said that "there is a large number of Muslims who have gone too far in following non-Muslims", but also that "their following did not exempt them from killings and persecutions during the last armed aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina". In addition:

"Is it allowed to make sins in public and to provoke Allah's fury, Glory be to Him, the Exalted, in the country of keramet, the country in which the smell of shahid blood spread, the country in which armies of meleks helped young and unarmed fighters of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina and the Ministry of Interior Affairs, stopping the enemies, the country of two hundred thousand shahids, the country in which rivers of shahid blood flowed, and the rivers of tears of mourning mothers, grandmothers, wives, children and grandchildren, the country in Potočari on 11th July 1995 and the newborn baby being trampled, the country of forty thousand raped Bosniak women, including ten thousand minor girls, the country of hundreds of notorious camps, the country of 614 mosques ruined to the ground, (...) the country in which there was no collective revenge of us, the Bosniaks, and the country of good-natured people who do not even know how to hate their enemies as much as they deserve" (Hutbe, 2016).

The text ends with the recommendation that New Year should not be celebrated and that New Year wishes should not be made to anyone, and that no presents should be bought for children or received. The latter means segregation of the Bosniak children in

kindergartens and schools, where New Year has been collectively celebrated for decades as one of the merriest children's holidays.

On 30th December 2017, the website of the Islamic Community of Serbia published another text by Rešad Plojović, Head of the Gazi Isa-beg Madrasa in Novi Pazar at the time (currently the Mufti of Belgrade and Novi Sad and Vice President of the Meshikat of the Islamic Community of Serbia) entitled “Can a Muslim celebrate New Year?” (Plojović, 2017). The author claims that “there is a permanent tendency towards assimilation of those who do not belong to the majority nation, as it is the case with us”, and that “such an example is exactly New Year we are speaking of”, when “this Christian holiday is imposed to Muslims, and particularly their children at school, as their own”. “The above-mentioned and many other things are the proof of this years-long aspiration to distance the members of Islam in these territories even further from their faith and (...) to achieve their assimilation”, Plojović claims, concluding that “Santa Claus and his sleigh and presents do not belong in our homes; our houses are not the place to be decorated with fir trees, candles and lights” (Plojović, 2017).

There is another characteristic article published on the website *Sandžak Danas* on 28th December 2022, entitled “Hafiz: The New Year's Eve is a celebration of Satan. Only God is glorified”. The statement by Hafiz Husejn Čajlaković is cited: “Satan does the work in that way; everything is in the symbol of New Year, the ambiance is created, there is the atmosphere of preparations, spending money and making the worst sin possible. That is following Satan in his footsteps in terms of sins” (*Sandžak Danas*, 2022).

Such an attitude and the pressure to change a completely harmless culture of everyday life also comes from Bosnia and Herzegovina, which is far “more progressive” in that respect. Namely, just before New Year of 2018, *Klix.ba* announced that “neither Santa Claus nor Auntie New Year will visit numerous kindergartens this year” (Dž. Č., 2017). The director of the kindergartens in Bihać is cited: “We have many mothers wearing a hijab and Muslim parents whose faith does not allow Santa Claus” (Dž. Č., 2017). The article also reminds the reader of the previous attempt (2008) of the then director of Sarajevo kindergartens, who wanted “the children to be visited by (neutral) Auntie New Year” instead of “undesirable” Santa Claus (*Ibid.*).

Moreover, in 2018, just before New Year, the posters appeared in Sarajevo warning the Bosniaks that “Muslims did not celebrate New Year” and that “anyone imitating one nation actually belongs to it”. There were also posters showing a Mohammedan with a fez and with a war coat-of-arms of Bosnia and Herzegovina on his sleeve – in fact, similar to the coat-of-arms of “Sandžak” – knocks down Santa Claus with his fist⁵. The above-mentioned article from *Klix.ba*, among other things, says that “before the 2010 celebration, the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina issued a fatwa claiming that Santa Claus was not known and recognized in the Islamic tradition of the Bosniaks and that this Christian symbol is being imposed particularly to Bosniak children as a neutral character” (Dž. Č., 2017). However, one week after the publication of this text, the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina denied “ever declaring a fatwa that prohibits Santa Claus or celebrating New Year, having in mind that it does not consider these matters religious” (*Srna*,

⁵ Photograph: <https://sn.rs/l3u64>.

2018). Yet, this is written on the official website of the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina, dated 24th December 2010:

„A large number of Muslims asked Fatwa-emin about the Islamic attitude to so-called Santa Claus (...). Fatwa-emin, Enes Ljevaković, PhD, would like to point out the following: 1. Santa Claus is directly connected with Christian tradition and is, in fact, just another name of the person from that tradition, known as Saint Nicholas. 2. The mentioned celebration and its symbol are not an element of the Bosniaks' Islamic tradition, but were imposed at the time of single-mindedness, and Muslims should ignore them as symbols foreign to the Islamic teaching and tradition” (Ljevaković, 2010).

Therefore, it is not a fatwa, but Fatwa-emin, but the essence is the same: a true Muslim and his family should not have anything to do with Santa Claus. But, since Santa Claus is too popular among children nowadays – how is it possible to explain to a child that his friends have got New Year presents and he has not? – the previously mentioned director of Sarajevo kindergartens, before her idea about “Auntie New Year”, had also made a suggestion that kindergarten children should receive presents from “Granpa Hijrah” (Boračić, 2009). “Hijrah” refers to Muhammad’s journey from Mecca to Medina, and in 2018, Hijrah was on 10th September, having begun on that day in 1440 by the Islamic calendar. However, it remains unclear how “Grandpa Hijrah”, instead of September, was supposed to arrive as early as the beginning of January. It also remains mysterious as to how exactly that “counter-Santa Claus” should look like. Using the improvisation of the idea about “Granpa Hijrah”, this is how the authors of the satirical website *Vedri duh* describe him.

„Grandpa Hijrah will be dressed in greed and not in red, like that Vlach Santa Claus; instead on the sleigh, like the aggressor, Grandpa Hijrah will be flying on the flying carpet; instead of reindeer, Grandpa Hijrah will have camels to pull his flying carpet; instead of the repulsive grey chetnik-like beard and moustache, Grandpa Hijrah will have a brown or yellow beard and no moustache; since he walks everywhere, in order not to get his trouser legs soiled, Grandpa Hijrah will have trousers let up by twenty centimetres” etc. (*Vedri duh*, 2014).

There are no publicly available data about the extent to which this activity concerning the boycott of New Year was accepted among the Bosniaks of the Raška and Polimlje region. Santa Claus is not Christmas Brother and that is why it is a symbol of civil, secular Serbia with decades-long tradition. Curiously, those who speak most about multicultural, civil Serbia keep quiet when it comes to this radical attempt of civil segregation as early as the kindergarten level. Namely, a simple rule is valid here: the less Santa Claus is present in Serbia, the less “civil Serbia” will exist – if anyone still cares about it in earnest.

INSTITUTIONAL SECESSIONISM

On 11th May 2018, Radio Free Europe (Radio Slobodna Evropa, or RSE) emitted the programme “Sandžak like Vojvodina?” (Bajrović, 2018). Namely, Sulejman Ugljanin’s Party of Democratic Action stated its request for the autonomy of Sandžak after the Vojvodina model. “I see the autonomy of Sandžak as the achievement of all possible rights of the Bos-

niaks and other nations living in Sandžak”, a man from Novi Pazar named Enver Ćorović is cited who, according to Radio Free Europe, should represent the voice of *an ordinary man*. „The thoughts about this issue, for which Serbia has failed to find a sufficiently functional model for decades”, it is further explained on this radio, “have brought Ćorović to the panel (about the autonomy of Sandžak) organized by the Party of Democratic Action”.

In fact, in this news, Radio Free Europe starts from the claim that “Serbia has failed for decades” to find the *real model of autonomy* for Sandžak – as if the autonomy of Sandžak has already achieved, something that has already been decided, and now it is only necessary to “find a sufficiently functional model” which will please everyone in Sandžak. This radio cites yet another *vox populi*, a man from Novi Pazar named Numan Avdović, who is – small wonder – also in favour of autonomy. The only difference is that he sees “the solution in the autonomy of Sandžak in its entirety with the Montenegrin part. Indivisible autonomy. Everything would be better in the judiciary, in the police, in local self-governments”.

Therefore, institutional choice concerning „Sandžak” is reduced solely to the following choice – the “autonomy” of six municipalities in the Raška and Polimlje region or the autonomy of “Historical Sandžak”. In the end, in the same program, the radio sought the professional opinion (about whether “Sandžak” needed Vojvodina-style autonomy) of no one else but “Branislava Kostić, President of Vojvodina Club” – a minor autonomy-seeking and separatist organization. Of course, in the *Lady President’s* opinion, “citizens of Sandžak have a legal and legitimate right to fight for the level of autonomy that suits them”. According to Kostić, the only problem is that the autonomy of Vojvodina is insufficient. “The autonomy in Vojvodina has a cosmetic form today”, this female expert explains to the listeners of Radio Free Europe, “because we strive for the *federalization of Serbia* with legislative, judicial and executive power (of federal units)”. Moreover, Radio Free Europe recommends a third institutional alternative: Serbia as a federation of the states – and what else is “autonomy” with legislative, judicial and executive power but a state?

Such “autonomy” has been demanded ever since 1990 by Ugljanin’s Party of Democratic Action, as well as by the Bosniak National Council⁶, at the time when the Party of Democratic Action had a majority in it (1991-2018; a relative majority in 2018-2022). On 25-27th October 1991, the Bosniak National Council organized, without any authorization, a single-nation “referendum” (in which only the Bosniaks participated; Milosavljević Stević, 2023, p. 82). It was voted about the “autonomy” of Historical Sandžak in the event of the breakup of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (ICG, 2005, p. 9; Crnovršanin, 2022, pp. 722-723, Kostić, 2024, p. 8), including “the right of annexing Sandžak to one of the federal republics” (Alomerović, 1999) – referring, in fact, to the annexation of Historical Sandžak to Bosnia and Herzegovina. Of course, the referendum had a desired result⁷ but with no institutional or political effect (Alomerović, 1999). The Bosniak National Council repeated its request for the autonomous state in the “Memorandum on the special status of Sandžak” on 6th June 1993, in which all three branches of power were demanded for “Sandžak” (Kostić, 2024, p. 8) in the full capacity of the federal republic (except in its name). When in 1997 Adem Demađi proposed that Kosovo should become the third republic which

⁶ In the period 1991-1995 was called the Muslim National Council of Sandžak (MHBC).

⁷ “Out of 264,156 registered voters, 187,547 (or 70.19%) voted, while 98.90% supported political autonomy” (ICG, 2005: 9).

would, with Serbia and Montenegro, make a (con)federation named Balkania (Demaqi, 1997; Rexhepi, 1997), Ugljanin supported it with the request that "Sandžak" should also become a (con)federal unit of "Balkania" (Alomerović, 1999). In addition, after the NATO aggression against Serbia and the entrance of the NATO troops to Kosovo, on 19th July 1999 the Bosniak National Council adopted the „Memorandum on the autonomy of Sandžak and special relations with Bosnia and Herzegovina”, in which the status of a federal unit is demanded for Sandžak (Milosavljević Stević, 2023, p. 91).

After the secession of Montenegro (2006), when Historical Sandžak came to belong territorially to two countries, there were certain, mostly rhetoric, reductions in the autonomist ambitions of the Party of Democratic Action and the Bosniak National Council. The 2009 Program of the Party of Democratic Action asked only that six municipalities in the Raška and Polimlje region "should be within one region" (Program of the Party of Democratic Action, 2009, p. VI), while in the Resolution on the position and realization of the rights and freedoms of the Bosniak people in Serbia from 2012, the Bosniak National Council demanded the "regional autonomy" for the same six municipalities in the Raška and Polimlje region (Resolution, 2012, p. 10) – in terms of the valid Constitution of Serbia (Articles 176-187), which stipulates the possibility of the foundation of new provinces⁸.

However, in the Initiative to resolve the status of Bosniaks and the status of the Sandžak region of 23rd May 2019, the Bosniak National Council repeated the maximalist demands regarding the state autonomy of Historical Sandžak. Out of eleven municipalities in Serbia and Montenegro, an autonomous state was formed with all three completely sovereign branches of power, while Montenegro and Serbia were left only the administration over the "protection of the environment, as well as the highways and regional roads and the railway, as well as the post, telecommunications and the electric power transfer system" (Initiative, 2019, III, B, 2). The withdrawal of the Army of Serbia and of the Army of Montenegro from the territory of this state is demanded "within 30 days of the establishment of the special status for Sandžak" (Initiative, 2019, I, 8), while it is placed under the protectorate of the EU, which is said to "provide international guarantees for achieving a special status" (IV, 1) – that was why "a special committee for Sandžak was formed" with the EU representatives "as the majority", but also with the representatives of the USA and the OSCE (IV, 2).

Of course, these fantastic demands had no foundation in today's layout of political forces, both in Serbia and in Europe. However, the demands for the "autonomy of Sandžak" are broadly present in one part of the public in Novi Pazar, as well as in the support coming from the representatives of "inverse nationalism" (Antoničić, 2024) from Belgrade. Even in the scientific publications printed in Novi Pazar it is possible to encounter the demands that the Bosniaks in Serbia should be given the status of the "constituent people" (Hadžić, 2018, p. 187), with the introduction of the "Council of People" in the Serbian parliament, where the Bosniaks would have a type of suspensive veto (Hadžić, 2018, p. 188). Moreover, Sonja Biserko organized a gathering about the "Sandžak identity", where she stated that "Sandžak met all the criteria for being constituted as a separate region because, just like

⁸ "New autonomous provinces may be established (...) following the proceedings envisaged for amending the Constitution. The proposal to establish new (...) autonomous provinces shall be established by citizens in a referendum, in compliance with the law" (Constitution of the Republic of Serbia, Article 182, Paragraph 3).

Vojvodina, it had a number of specific features – historical, cultural, economic and others” (Biserko, 2008, p. 18).

The extent to which the request for the institutional secession of the Bosniaks in Stari Ras and in the Raška and Polimlje region, in the form of “autonomous Sandžak” has taken root in the political culture of the Bosniaks living there is proved by the findings of a scientific study from the end of 2020 and the beginning of 2021.⁹ When asked about “the best status for Sandžak”, the respondents answered as follows: 1. An independent state 6.7%; 2. An autonomous state (independent legislative, executive and judicial power) 19.7%; 3. An autonomous region in compliance with the valid Constitution of Serbia 27.5%; 4. Cultural autonomy (a clearly defined space of the region and a higher jurisdiction degree of the institutions) 28.0%; 5. Status quo 18.1% (Hodžić, 2024, pp. 242–243). Thus, more than 80% respondents want a certain degree of “autonomy” and institutional secessionism from the rest of Serbia.

The Bosniaks from the Raška and Polimlje region also build a particular cultural-religious community, which can be seen from the different culture of the youth as compared to the rest of Serbia. A survey from 2016 among the youth living there shows that as many as 61% young people in the Raška and Polimlje region “accept *everything* taught by their religion” – a huge percentage, having in mind that the respondents included 10% Orthodox Christians and 1% atheists (Ilić, 2016, p. 16). While in Serbia, at the level of the whole country, only 16.4% go to places of worship (Gavrilović, 2013, p. 37; regularly only 7.2%, according to another survey; Blagojević & Jovanović Ajzenhamer, 2021, p. 324), 17.3% regularly pray, 16.0% regularly fast (48.3% occasionally) and 7.5% read religious literature (Gavrilović, 2013, p. 37; 38), among the young people in the Raška and Polimlje region, 60% regularly or frequently go to places of worship and 36% of them occasionally (Ilić, 2016, p. 17), 64% regularly or occasionally pray in the mosque/participate in the liturgy, 87% regularly or occasionally performs prayers/prays to God, 73% fast on important dates and 22% occasionally, 23% regularly read religious literature and press and 50% of them occasionally (Ilić, 2016, p. 17; 18).

Among the youth in the Raška and Polimlje region, “belonging to Sandžak” is important to 50% of them (Ilić, 2016, p. 20), whereas when young people choose a partner, religious affiliation is the first-ranking with about 75% of the answers “It is important” and “It is quite important” (Ilić, 2016, p. 21). “The most important finding of the survey is that a number, by no means negligible, of the youth in Sandžak is potentially or even actually open towards Islamic extremism” (Ilić, 2016, p. 39). This can be concluded from the fact that about 20% young respondents believe that it is “justified to defend one’s faith by violence”, while about 10% of them believe that it is “justified to go another country in order to fight” for religious reasons (Ilić, 2016, p. 39). The older Bosniaks are not far from these cultural-religious views either. It may be concluded from the answer of the followers of three most important Bosniak parties (the Party of Democratic Action, the Sandžak Democratic Party and the Justice and Reconciliation Party) to the question: “If Islamic

⁹ The survey was conducted from November 2020 to February 2021, with 200 respondents from six municipalities in the Raška and Polimlje region (Priboj, Prijepolje, Nova Varoš, Sjenica, Tutin, Novi Pazar), with the technique of the personal interview with the respondents in their homes (Hodžić, 2024: 3; 140).

attitudes are in conflict with the civic ones, I choose to follow the Islamic and not the civic attitudes” – 55.40% agreed, while 44.60% disagreed (Hodžić, 2024, p. 253).

Such radical cultural-religious views really do not exist in the rest of Serbia and that is what makes the Bosniak population of Stari Ras specific¹⁰. Yet, speaking of the local spread of the autonomist secessionism ideology as a panacea for all social problems of the Bosniaks, that ideology would probably be even more influential if two out of three largest Bosniak parties did not officially reject it. We have seen that the autonomous state of “Sandžak” is most often and pronouncedly advocated by Sulejman Ugljanin’s Party of Democratic Action, while Rasim Ljajić’s Sandžak Democratic Party¹¹ and late Muamer Zukorlić’s Justice and Reconciliation Party¹² reduced their participation in it with the passage of time. They “are trying to be constructive and state-building factors” (Kostić, 2024, p. 11; cf. Hodžić, 2024, p. 128-129) and that is why in literature these three strongest Bosniak parties are divided into “integralist (the Sandžak Democratic Party and the Justice and Reconciliation Party) and pro-autonomous (the Party of Democratic Action)” (Hodžić, 2024, p. 131). However, it does not mean that the autonomist program is not plan B for the Sandžak Democratic Party and the Justice and Reconciliation Party only because they are not currently emphasizing it for the reasons of political conjecture and opportunity. As Muamer Zukorlić explained in 2011, answering the question “whether and when we will achieve the true autonomy of Sandžak”:

„It is not possible to determine now, because a quick solution includes guns and the forest. We have not opted for that method. It is not up to us, it is not part of our choice and our road, although it is usually the most efficient one and the resolution follows quickly – either this or that. Since we have chosen the Gandhian road (...) as a longer one, it may take a while. But there is no reason for concern while it lasts (...) Very soon, having in mind the poor quality of our enemy, I think that there will not be a long period waiting for concrete operational, organizational results in the field” (special supplement to the journal *Glas islama*, No. 225, 1st December 2011, the interview was conducted by Jahja Fehratović; according to Crnovršanin, 2022, p. 724).

The main fuel keeping up the fire of the autonomist ideology is the constant rhetoric about “discrimination” against the Bosniaks in the Raška and Polimlje region. It comes from malicious foreign groups, various representatives of “inverse nationalism”, as well as from some representatives of the Bosniaks.

Namely, in its 2005 report entitled “*Serbian Sandžak: Still Forgotten*”, the International Crisis Group writes that “the current government (...) continues both its open and subtle

¹⁰ Moreover, as yet another example, it was only in Novi Pazar that, due to the viewers’ protests, the American cartoon *Strange World* was removed from the repertoire because of its affirmation of a gay relationship between two minors (Begenišić, 2022), while Belgrade NGOs did not dare to qualify it as “homophobia” – as they usually do (Antonić, 2021: 267-331).

¹¹ “In 2009 Ljajić founded the Social-Democratic Party of Serbia as the leftist civil party, while at the same time preserving the influence in the Sandžak Democratic party which continued its operations as a regional Bosniak party at the level of Sandžak” (Hodžić, 2024: 128; cf. Kostić, 2024: 9-10).

¹² The Bosniak Democratic Union until 2017. “Afterwards, the Justice and Reconciliation Party showed an ambition to position itself at the national level, expanding the activities of its committees outside Sandžak as well” (Hodžić, 2024: 129).

discrimination of the Bosniak majority population” (ICG, 2005, p. i). What exactly that “discrimination” consists of can be seen immediately on the following pages, from these two examples. “On the state television in Belgrade”, the ICG reports, “it can be seen that the correspondents often send stories from the Pillars of St. George Monastery *in Ras* – ignoring the fact that Ras does not exist and that the monastery is located on the hill above the very centre of Novi Pazar. This is an illustration of the problems and discrimination encountered by the Bosniaks in Sandžak” (ICG, 2005, p. 2). It is the first example of “discrimination”. Here is the second example:

“Novi Pazar is the location of the oldest undestroyed Serbian Orthodox church in the Republic, the Church of Saint Peter and Paul. According to a Serbian tourist guide, this church is located sixteen kilometres southwest of Raška, on the way to Novi Pazar¹³. The church is really located in the town centre of Novi Pazar, a ten-minute walk from the old town centre. One simply cannot shake the impression that Belgrade is uncomfortable because there are so many Bosniaks there” (ICG, 2005, p. 2).

If we skip the comments about the extreme maliciousness of the last sentence in this quote, we could say that the concrete examples of “discrimination” of the Bosniaks are contained only in the “wrong” naming of the geographic regions or toponyms in this part of Serbia. As a matter of fact, an argumentative *circulus vitiosus* is established by the “catch 22” model: “discrimination exists because there is no autonomous administrative district called Sandžak, and that is why it is necessary to establish an autonomous administrative district that will be called”. That is why the International Crisis Group, shocked by such acting of the *Serbian* authorities, appeals to the international community to exert pressures on “Serbia to take steps towards ending the discriminatory practice” (ICG, 2005, p. i).

The same story comes from “civil Belgrade”, i.e., the circles which are the carriers of the inverse nationalism ideology (Antonić, 2024). Namely, in her column ironically called “Sandžak lies and also takes drugs”, Snežana Čongradin accuses the authorities in Serbia of using the coronavirus to continue the “genocide” against the Bosniaks from Novi Pazar. “It is clear that those who earned money and gained a social reputation through promoting hatred and inviting to murders, for example, of the Bosniaks, during the crisis and the epidemic of a dangerous virus, left alone parts of Serbia in which national minorities make up the majority society”, she writes (Čongradin, 2020). Such grave accusations were presented with no evidence whatsoever – the number of the infected, the number of delivered vaccine shots, the number of the dead – while totally ignoring the fact that 80% of the infected in the ongoing wave of the epidemic in entire Serbia were registered in Belgrade and that medical supplies were allotted in accordance with it.

On *Peščanik* we can read how “Novi Pazar has for years faced the labelling and demonization, in the past few months rather intensively and through fabricating narratives, staging affairs and placing various Islamophobic constructions that create the atmosphere of distrust and suspicion” (Kladničanin, 2025) – without a single example of “demonization” and “Islamophobia”. In the 2022 report of Belgrade-based Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, following the previous claims of its president that „the assimilation of the

¹³ Jovan Janičević, *Cultural Treasury of Serbia*, Belgrade, 1998, p. 466.

Bosniak people” was conducted in Serbia (Biserko, 2008, p. 20), it is said that “Sandžak is becoming poorer and poorer, isolated from the main social and economic flows”, and that “the Bosniaks of Sandžak are becoming increasingly farther and ghettoized, while what Belgrade says and does is less and less important” (Helsinki Committee, 2023, p. 396) – with no concrete data that would support such general claims. In the report *Sandžak: an area of controlled tensions* (2021), speaking about the treatment of the Bosniaks in Serbia, the Helsinki Committee approves of the statement by an unnamed source from the Bosniak National Council “that discrimination is a constant” (Helsinki Committee, 2021, p. 41), along with the comment of the Helsinki Committee that “the need for strengthening the identity (of the Bosniaks, added by the author) is an understandable answer to years-long discrimination” (Helsinki Committee, 2021, p. 44) – also with no examples of legal, administrative or any other “discriminatory practice”.

The Helsinki Committee also published the book *Between extremism and the struggle for respect for human and minority rights: Bosniaks of Sandžak* by Ivan Ejub Kostić (2024), which was funded by the Embassy of the Netherlands. In the book, it is said that “Serbia and Montenegro occupied Sandžak during the First Balkan War” (Kostić, 2024, p. 4), that even today “the Bosniaks in Serbia inevitably feel like second-class citizens, concerned about their physical existence” (6), and that, as second-class citizens, they are still (...) on the margins of *Serbian society*” (13). Kostić openly supports the main requests of Bosniak nationalism, explaining that – in contrast to *Serbian* nationalism that is “essentialist”, Bosniak identity is considered to “be guided by what Anthony D. Smith called *beneficial effects of nationalism*” and, while „*Serbian* nationalism” has “expansionist aspirations, it has never been the case with the Bosniaks” (7). Therefore, while “in Sandžak there is no extreme right wing on the socio-political stage” (Kostić, 2024, p. 17), “in contrast to Sandžak (...), the extreme right wing has long been thriving in the rest of Serbia” (Kostić, 2024, p. 18).

By expressing their views, the members of the Bosniak community in the Raška and Polimlje region do not only strengthen Bosniak nationalism, but also contribute to the strengthening of autonomist requests as a logical consequence of the nationalist perception of the “discrimination” against the Bosniaks in Serbia. Namely, Redžep Škrijelj claims that Serbia “occupied Sandžak in 1912” (Biserko, 2008, p. 41; also in Džudžo, 2018, p. 233), Semiha Kačar (the Sandžak Committee for the Protection of Human Rights and Freedoms) demands that “Serbia should recognize its own responsibility for the crimes committed against the Bosniaks in Sandžak, “provide reparations (?) to the families of the missing persons, and prohibit the denial of the genocide in Srebrenica” (Stupar, 2022), while Sulejman Ugljanin says that “all children born in Serbia will be the accomplices of the genocide in Srebrenica” (Kočović, 2015a). Ugljanin also qualifies Serbia as a “fascist state” (Glavonjić, 2018), assessing that the international community has “tacitly tolerated the occupation of Sandžak by Greater Serbia since 1918 to date” (Beta, 2019); he also demands the change of the flag, the coat-of-arms and the national anthem of Serbia because “those are the coat-of-arms, flag and anthem of one nation and not of all nations living in Serbia – therefore, a neutral form must be found” (RTV, 2022), claims that “the Bosniaks see the *Serbian* police and army as a threatening armed force and a danger to life” (Kočović, 2015b), calls Stefan Nemanja “a war criminal”, accusing him of “exterminating our ancestors, Bogomils,

Illyrians” (!?) and protesting “because an elementary school in Novi Pazar was named after that criminal” (*Sandžačke*, 2019) and so on (cf. Kostić, 2024, p. 17; Hodžić, 2024, p. 126).

This three-sided propaganda – of malicious foreign groups, Belgrade-based “inverse nationalism”, as well as Bosniak nationalists – inevitably leaves a trace among the population in the Raška and Polimlje region. When asked “Does the state you live in treats your people well?”, in the already mentioned scientific study, the voters of the three largest Bosniak parties (the Party of Democratic Action, the Sandžak Democratic Party and the Justice and Reconciliation Party), as many as 42.2% respondents answered “discriminated” (although the majority of 57.8% opts for the item “The state treats my people well”). When asked “Would you go to war for the state you live in?”, the same respondents in as many as 48% cases say “I would not go to war” (although the majority of 52% still say that they are ready to go to war; Hodžić, 2024, p. 244).

The extent to which Bosniak nationalism and religious fundamentalism among the Muslims of Stari Ras pressurize the members of the local community can be seen from the fact that, with the passage of time, certain NGO activists there have transformed from the fighters against Bosniak nationalism into fighters against *Serbian* nationalism. The best example is Aida Ćorović, who began her NGO career in Novi Pazar in 1994 as the leader of the NGO “Urban-in”, promoting “civil values” and criticizing Bosniak nationalism and religious fundamentalism. However, in 2013, her transition began from “the critic of Bosniak extremism” into “a critic of Greater Serbian nationalism”. The turning point occurred in 2011, when Ćorović published an article in the daily *Danas*, criticizing one gathering of young Muslims (Ćorović, 2011)¹⁴. In reply, *Danas* published an extremely personal and rather insulting text by Aida Rašljanin, President of the Muslim Youth Club of the Islamic Community of Serbia (Rašljanin, 2011)¹⁵. *Danas* would definitely not have published this text if it had been pointed

¹⁴ At that gathering, the girls were ritually invited to cover their faces, which twelve of them did (video: Hidžab, 2011). In her article, Aida Ćorović condemned the “fashionable approach in wearing the hijab behind which there is nothing else but a degrading attitude that the woman sees herself as a trading good with a certificate, offered in the marriage market”. In fact, as Ćorović explained, “it is not rare that in the town which we all more or less know (Novi Pazar, added by the author), the girls with a serious drug addiction past, and often the same present, resort to covering their faces, in that way ‘washing’ their biographies and social life” (Ćorović, 2011).

¹⁵ Rašljanin, who at the above-mentioned gathering, by the way, invited other girls to cover themselves, in this article, answering to “insulting chaste Muslim women and their comparison with trading goods, drug addiction and socially deviant persons”, openly disqualified Ćorović: “Whenever someone with no biography, with no university degree, without anyone or anything, is frustrated by their personal life failure, at the height of the menopause, wants to attract attention, that person finds a job in a non-governmental organization and becomes involved with some fund”. Calling Ćorović by the nickname of “Šica”, Rašljanin wonders how “a person with a high-school degree, i.e., with no university degree, with no relevant references in her biography, only with the stamp of the local non-governmental organization, and even pronouncedly frustrated by the failure in her personal ‘gender’ life (at the height of menopausal stimuli), can be such an important factor that is dedicated such media space”. According to Rašljanin, it may be understood only as a “direct political influence of Šica’s mentors on the Serbian media as well”. She protested as to why “any Serbian media should provide mentally unbalanced and irrelevant people with space to discuss things they do not know even superficially, let alone have the intellectual and scientific weight to criticize them” (Rašljanin, 2011).

against some of the female fighters against *Serbian* nationalism from the NGO sector, but since the Bosniak community was concerned, this insulting text by Rašljanin was treated merely as “quite relevant information for the public about the type of opinion existing in certain Muslim circles” (*Danas*, 2011). However, the social pressure on Ćorović in Novi Pazar led to her being assigned constant police escort in November 2013 (RTS, 2013), when she protested and left the leading position in her NGO and then became the MP of the Democratic Party in the Serbian Parliament (2014-2016). After her MP mandate, she stayed in Belgrade and became yet another fighter against *Serbian* nationalism and fascism – throwing eggs at the mural showing Ratko Mladić (RSE, 2023) and saying that “Serbia is a fascist society” (N1, 2021). Since then, Ćorović has been under absolute protection in “civil Serbia”: the daily *Danas* would never even think of publishing the mildest criticism of anything said or done by this heroine of the struggle against *Serbian* nationalism, let alone some personal insults.

IDEOLOGY OF IRREDENTISM

There is a *patriotic* song of the Bosniaks from Stari Ras which begins with the following verses: “Where the call to prayer is heard, where the honour of Islam is defended” and the refrain: “Bosnia is our homeland, Sandžak is our dear fatherland, Srebrenica and Hadžet, our tears, hey, Ummet!” (Bosna/Sandžak, 2014). Hadžet is part of Novi Pazar where in autumn and winter 1944/1945, the partisans shot dead the occupier’s collaborators and “class enemies” from the ranks of the Muslims living there. On the 70th anniversary of that event (in 2014), there was a march with the flags, and the photos of it were used with this song. Moreover, it should be known that Ummet is the world Islamic community which appears here as the third member of desirable identification: Sandžak – Bosnia – Umma. The comments below this unofficial anthem of Sandžak are mostly reduced to: “Sandžak is Bosnia! Allahu Akbar!” (Bosna/Sandžak, 2014).

Moreover, in 2014, before the election for the Bosniak National Council (in Serbia), another *patriotic song* was released (video: *Blic*, 2014). It says, among other things: “The Sandžak hand is firm, with one lifted finger, it defends the country of Bosnia and with the homeland it feeds the soul”. Therefore, judging by both “anthems”, the Muslims from the Raška and Polimlje region do not consider Serbia their homeland, but Bosnia – in the “Declaration of the Bosniak National Council on the position of Bosniaks from Sandžak in the Republic of Serbia” (2009), Bosnia is declared as “the home country” (Declaration of the Bosniak National Council, 2009, p. 1). Thus, it seems that in the imagination of the Bosniaks there, the territory in which they live is somehow more part of Bosnia than of Serbia. In fact, in that strange imagination, since “its separation from Bosnia and Herzegovina, Sandžak has been regressing” (Ramiz Crnišanić in: Biserko, 2008, p. 65), and that is why, apparently for the sake of progress, it should be returned to its motherland.

That this is typical irredentism on the increase could also be seen in 2017, on the 100th anniversary of the Sjenica Resolution (13-14th August 1917)¹⁶. In it, the former Bosniak

¹⁶ On 20th August 2015 in Sjenica, the Bosniak National Council issued the Decision to declare 2017 as the year of Sjenica Conference and 13th and 14th August as “the days of particular importance to the Bosniaks” (Ziljkić, 2017: 2).

political elite demanded that the occupying Austro-Hungarian authorities should annex Historical Sandžak to Bosnia and Herzegovina. On the occasion of the 100th anniversary of this Resolution, the Bosniak National Council held the scientific panel with the participants agreeing that the “conclusions from the Sjenica Conference in 1917 are still current nowadays and may be inspiring for further rational and human internationalization and resolution of the Sandžak issue in new conditions” (Ziljkić, 2017, p. 30). Namely, Redžep Škrijelj, Izet Šabotić, Esad Rahić, Šefket Krcić, Senadin Lavić, Hivzo Gološ, Harun Hadžić, Mensur Zukorlić and Vasvija Gusinac, the request for annexing the Raška and Polimlje region to a different country “is still current nowadays” and “inspiring for solving the Sandžak issue in new conditions”!

In 2017, the then President of the Bosniak National Council, Sulejman Ugljanin, using the Brussels blackmail of Belgrade during the EU accession negotiations, disputed the Serbian Government’s Action Plan for Minorities and other laws on minorities (Ristić, 2017). His vision, deriving from this dispute, was as follows: 1. Between “Sandžak” and the Federation on Bosnia and Herzegovina and through the territory of the Republic *Srpska*, a “limitless corridor” should be established; 2. The border between the Montenegrin and Serbian parts of Sandžak should be removed; 3. The Bosniaks from the Raška and Polimlje region should automatically receive the citizenship of Bosnia and Herzegovina; 4. In the event of any changes in the borders of Serbia and Kosovo*, “Sandžak” should be given an option to be annexed to Bosnia and Herzegovina (Ristić, 2017).

Such sentiments and unrealistic political ambitions are widely encouraged from Bosnia and Herzegovina as well. The COVID-19 epidemic was the opportunity, as reported by the media from the Federation of Bosnia and Herzegovina, to “illuminate Sarajevo Assembly building with the colours of the national flag of the Sandžak Bosniaks as a sign of solidarity and support to Sandžak”. “By this act, the city and citizens of Sarajevo are sending a message of support and respect to all those fighting for the health and lives of the citizens of Sandžak”, it is stated in this article. Furthermore:

“The Bosniaks of Sandžak were for centuries part of the Bosniak national being, while their struggle and contribution to the independence of Bosnia and Herzegovina have been well-known and woven in the consciousness of all Bosnians and Herzegovinians. Just as the citizens of Sandžak have a special emotion towards Sarajevo, the citizens of the capital of Bosnia and Herzegovina do not forget Sandžak in these hard times – Mayor Abdulah Skaka said” (Hodžić, 2020).

This does not stop only on warm mutual feelings; namely, in the book “*In the footsteps of the ancient Bosniaks*” (Aličehić & Galešić, 2018), which was published in parts on the portal of Radio Sarajevo, direct irredentist revendications towards Serbia were expressed, particularly towards the Raška and Polimlje region. It is claimed that the first new-century “territorial and administrative dismemberment of Bosnia (...) occurred in 1829, when six *nahiyas* on the right bank of the Drina River were separated from Bosnia and annexed to Serbia” (original Italic; Aličehić & Galešić, 2019a). Furthermore, it is said that “with the Austro-Hungarian occupation in 1878, the Bosnian territory was divided into two parts, so that the inhabitants of Novi Pazar Sandžak were separated from their people and their home country Bosnia” (Aličehić & Galešić, 2019b). Then it is claimed that “during the Balkan

wars, Bosnian Muslims were frightened when the information spread about *Serbian* crimes over the population in (Novi Pazar) Sandžak, which had for centuries been integral part of Bosnia” (Aličehić & Galešić, 20196). Finally, it is written approvingly that “in August 1917, at the Sjenica Conference, the mayors and people’s representatives of Novi Pazar Sandžak voted for a decision to return this territory to the composition of Bosnia” (Aličehić & Galešić, 2019c). This discourse heats irredentism towards the Raška and Polimlje region both in Bosnia and Hercegovina, and among the Bosniaks of Stari Ras.

Furthermore, Denis Zvizdić, the former Chairman of the Council of Ministers of Bosnia and Hercegovina (and Vice President of the local branch of the Party of Democratic Action), said that he “respected Serbia, but that (out of whole Serbia) he liked Sandžak best” (Sputnik, 2018). This was Zvizdić’s reply, as he stated, to Vučić’s statement that he respected Bosnia and Hercegovina, but liked the Republic Srpska (Tanjug, 2018a). However, the President of Serbia further explained that “there was no same constitutional-legal regulation of the Republic Srpska and the Raška and Polimlje region or Sandžak, as it is called by the Bosniaks” (Politika, 2018). Indeed, any equalization of Sandžak and the Republic Srpska in the rhetoric of Bosniak nationalists is actually a combination of two contrasting elements. It is a balancing act between an internationally recognized (con)federal unit, and an illegitimate and problematic movement wanting to make *a state within a state* from several municipalities with the ethnically mixed population.

While *Serbian* public is mostly familiar with Greater Bosnian claims and irredentism existing among a number of the Bosniaks in the Raška and Polimlje region, many people in Serbia were surprised by the statement of Rexhep Hoti, Vice President of the Democratic Party of Kosovo that was in power at the time. From this statement it can be seen that “Kosovo” has claims not only regarding the south of Serbia, but also regarding Sandžak (Tanjug, 2018b). On 29th November 2016, Albanian television station *Top Channel* showed a program in which several people from Pešter spoke “their old language” – Albanian. An elderly man even showed that under his bed he still kept a flag with the black two-headed eagle (Gjurmë Shqiptare, 2016). In fact, the video of Novi Pazar from 1904 really shows a number of men dressed in typical Albanian national attire with *qeleshes* on their heads (NP 1904, 2011).

Muhamed Jusufpahić, while still the “Serbian mufti” (later on he became the ambassador of Serbia to Saudi Arabia), said that “Sandžak people were mostly Slavicized Albanians, who opposed Christianization through conversion to Bosnians”, and that “it is much more honest for them to be Albanians, the ones who are (already) Albanians” (Odalović, 2015). According to some DNA analyses, the Bosniaks in Bosnia and Hercegovina are closer to the Serbs and the Croats, while the ones from Sandžak are Albanian in the percentage of as many as 70%, and 30% of them originate from *Serbian* mountain tribes (Sputnik, 2018). According to Aleksandar Raković, “today’s Bosniaks (from Sandžak) have already been involved in the process of creating the state of Greater Albania: first by the leaders of Plav and Gusinje joining the League of Prizren (in 1878) and by creating the quisling Greater Albania (1941-1944)” (Raković, 2018). This author also points out what is currently going on in Novi Pazar:

“The third Greater Albanian wave in Novi Pazar, for fifteen years already; namely, in one part of the Bosniaks there is a *two-layer Bosniak-Albanian identity* – both in those

with the Albanian origin, and in those whose ancestors had been exposed to Ottoman and Austro-Hungarian engineering of Albanization (1878-1912, 1916-1918)” (Raković, 2018).

According to Raković, “Muamer Zukorlić, Sulejman Ugljanin and Rasim Ljajić are of Albanian origin”. This explains, for example, that “since 2009, Zukorlić and Ugljanin have been creating the cult of Greater Albanian ideologist and Nazi corroborator Ćif Hadžiahmetović” (*Ibid.*). Ćif Hadžiahmetović (Ćif Bljuta) was the Commander of Novi Pazar in the period 1941-1944 who tried to Albanize this town: “The Muslims were ordered to wear *qeleshes* instead of *fezzes*, to change their surnames in order to remove the ending *-ić*, to send their children to Albanian-speaking schools, to display Albanian flats on their houses, to write the names of their shops in Albanian etc.” (Živković, 2017, p. 95; see p. 635). A similar situation occurred in Tutin as well (Živković, 2017, p. 104).

In October 1941, 3,200 armed Albanians from Kosovo entered Novi Pazar to strengthen Ćif Hadžiahmetović’s troops (Rahić, 2013). They “killed, raped and plundered in Novi Pazar and its surroundings. Together with the Albanians, Ćif Hadžiahmetović wanted to attack Raška and Kraljevo, leaving ‘ashes and blood’ behind. He was stopped and beaten at the entrance of Raška. It was only one of many terrible pogroms: in a single day, hundreds of Serbian houses were burnt and dozens of civilians were killed; some of them were burnt alive in their houses by the Ballists” (*Večernje novosti*, 2012). However, Redžep Škrijelj, a historian from Novi Pazar and former Head of the Education Department of the Bosniak National Council, says that “the Bosniaks in Sandžak are proud of the Albanian component of their origin” and that “the Bosniak people proudly emphasizes the part of that component which is also possessed by Ćif Hadžiahmetović”, the “inviolable leader of the Bosniaks” (BNV, 2012).

When one man tried to destroy Ćif Hadžiahmetović’s memorial plaque in 2021, according to *Nova.rs*, “a fist fight broke out” (Ličina, 2021). In fact, there was no fight, but the passers-by attacked the protesting man in order to protect the plaque. *NI* added that “Ćif Hadžiahmetović was the Mayor of Novi Pazar during the Second World War, who was shot dead by the partisans on the grounds of suspicion that he had corroborated with the occupier” (*Nova.rs*, 2021). Suspicion? There was no suspicion at all – Ćif Hadžiahmetović was shot dead as a notorious Nazi corroborator and war criminal. Nevertheless, today’s inverts perversely twist history, and thus Nedžmedin Spahiu, the university professor in Tirana, Priština and Tetovo, assesses that Ćif Hadžiahmetović deserves a monument in the centre of the town and that the Serbs, if they were wise, should build him a monument in Belgrade too. Namely, by defending the Bosniaks from the chetnik knife in 1941, Ćif Hadžiahmetović prevented them from “committing Srebrenica before Srebrenica!” (Tanasković, 2022). After reminding of the fact that the President of Albania Ilir Rexhep Meta granted Ćif Hadžiahmetović the highest “Knight of the Order of Skanderbeg”, Spahiu invited the President of Serbia Vučić to do the same (Tanasković, 2022).

Moreover, the delegation of the Party of Democratic Action of Sandžak took part in the conference “The National Assembly of the Albanian Alps” in Peć in 2022. The gathering was attended by the “political representatives from the conceived territory of Greater Albania” – from Albania, Kosovo*, the “Valley of Preševo”, North Macedonia and, on behalf of “Sandžak”, the delegation of the Party of Democratic Action, including Selma Kučević, the then MP in the Serbian Parliament. Kučević came to the gathering with Ali Daci, the Vice

President of the Association “Kosovo for Sandžak”, which works on the Albanization of the Bosniaks in the Raška and Polimlje region within the plan “*Green Cullah* – the national program of the Albanization of Sandžak” (Novosel, 2022).

Of course, the ethnogenetic reason is not the only reason why the accession to “Greater Kosovo” or “Greater Albania” arises as a contingency plan of the irredentists in the Raška and Polimlje region (naturally, Plan A is “Greater Bosnia”). If we look at the ethnic map of Sandžak, we will see that the Muslim population is in the majority only in the south-east of this region (Novi Pazar, Tutin and Sjenica), or on the border towards Kosovo. The north-western municipalities, however, on the border with Bosnia and Herzegovina, have a clear *Serbian* majority. In fact, on the other side of the border with Bosnia and Herzegovina, there are also Serbian municipalities, so that the closest part to the Bosniak majority is Goražde. The religious head of the Muslims in Bosnia and Herzegovina at the time, Mustafa Cerić, implicitly proposed that some parts of Republic Srpska should be exchanged for the Raška and Polimlje region (Kecmanović, 2017, p. 38). However, the ethnic island of the Bosniaks in the south-east of Sandžak may be connected with the Bosniaks in Goražde and the rest of the Federation of Bosnia and Herzegovina only by displacing or assimilating almost 70,000 Serbs living in between. It is impossible to achieve without a war. In that respect, Srđa Trifković made the following warning:

„Sandžak is one of the most critical pressure points in geopolitical terms in the Balkans. (...) The crucial demographic gap along the Green Transversal exists in three municipalities in the Republic of Serbia: Priboj, Nova Varoš and Prijepolje. (...) If the Muslims gain the demographic majority there as well, it would make the all-critical land bridge between Kosovo and Bosnia. (...) If a new crisis arises in the Balkans during the following decade, we should fear that this will be its location” (Trifković, 2009, p. 83).

In that context, Dragan Petrović warns of the special geopolitical importance of four municipalities with the Serbian majority in the north of Kosovo (Severna Mitrovica, Zvečan, Zubin Potok and Leposavić). Namely, that territory with the width of 50 kilometres largely interrupts “the Green Transversal” Kosovo* – “Sandžak” – the Federation of Bosnia and Herzegovina. Regardless of the current status of Kosovo*, “even these four compact *Serbian* municipalities in the north of Kosovo have invaluable significance for the geopolitical security and future of Serbia and the *Serbian factor on the whole*” (Petrović, 2014, p. 36). The importance of the Raška and Polimlje region in the struggle against the establishment of the “Green Transversal” was also pointed out by Dušan Proroković (2015, p. 331), who warned of the awakened neo-Ottomanism (Tanasković, 2010), mainly standing behind the “Green Transversal” project.

Turkey is yet another point addressed by Bosniak nationalism in the Raška and Polimlje region and the state which is perhaps its most important patron. “The role of Turkey in Sandžak is not always constructive, meaning that it most often provides support to those forces which are still inclined to advocate narratives about autonomy in this region” (Kostić, 2024, p. 15). „The region of Raška is a particular interest zone to Turkey, a specific political polygon for connecting Tirana, Priština and Sarajevo, a geopolitical polygon through which Ankara demonstrates its influence” (Nedeljković, 2025).

„A decisive role in the preparation for the creation of the para-state (“Sandžak”, added by the author) was played by Turkey through the agency TİKA¹⁷ and the Diyanet¹⁸ (...) TİKA invests tens of millions of Euros in the restoration of mosques, the construction of schools and in so-called *intercultural* centres. While the Diyanet (...) assumes the control of the cadres in the Islamic Community of Serbia by sending imams to training in Istanbul and Bursa. (...) Today Novi Pazar is a logistic, media and political centre of Turkish influence with more than 15 organizations related to Ankara. (...) As a logical continuation of the changes in this region, the names of schools and streets are being changed, while monuments ‘insulting the Bosniaks’ feelings’ are being removed (...) Turkey with its NGO and political channels, step by step, is building another state within Serbia. (...) This situation not only reminds of Kosovo and Metohija – this is ‘new Kosovo’, in fact” (Veizović, 2025).

In any case, the Bosniak nationalists find it simple to achieve the connection between the Muslims from Stari Ras and Kosovo* – since Tutin borders directly with the Kosovo municipality of Istok, in which Albanians account for 92% of the population. A while ago, Slavoj Žižek suggested that, in exchange for the parts of Kosovo populated by the Serbs, Kosovo could “get a little bit of Sandžak” (Kiseljak, 2012). During his visit to “independent Kosovo” on 6-8th August 2009, Mustafa Cerić paid homage to the *relics* of Adem Jashari and in the end put the Albanian *qeleshe* on his head (Shkodrar, 2009). On the other hand, however, Kosovo-based Albanians founded a lobby group *Kosovo for Sandžak* (Kosova per Sanxhakun; Bošnjaci.net, 2015). It was on this website that Ahmedin Škrijelj, General Secretary of the Party of Democratic Action of Sandžak, stated that “the overall situation in Sandžak is not good – the Bosniaks as a nation are discriminated and deprived of their rights in all spheres of social life”, but “in the European Union, Kosovo, Sandžak, Serbia and Montenegro will have the same or approximately the same status” (Azizi, 2018). All this happens although even the allies of the Bosniak nationalists are aware that “together with Kosovo and Metohija, the Raška region was and still is the most important special determinant to which Serbian national identity refers” (Kostić, 2024, p. 2).

However, it remains sad for Serbia that two extremely hostile nationalisms are fighting over indisputably Serbian land as their own Lebensraum. “Sandžak is no longer a region-specific issue, but a first-order security challenge” (Nedeljković, 2025). Even the scientific publications from Novi Pazar state that “Sandžak belongs to the category of ‘frozen conflicts’ waiting for their solution” (Crnovršanin, 2022, p. 722), while all three major Bosniak parties, despite their other disagreements, “agree that the status of the Bosniaks is unresolved” (Kostić, 2024, p. 8). It is obvious that only a favourable political moment is awaited to begin “solving the Sandžak issue”, either by the secessionist or the irredentist model. IS the Serbian public aware of this or will it be once again surprised by historical events?

¹⁷ “The state agency of the Government of Turkey which operates within the Ministry of Culture and Tourism and represents the main soft power instrument of the Turkish influence in the Balkans” (Veizović, 2025).

¹⁸ The State Administration for Religious Affairs.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Antić, S. (2021). *Power and Sexuality: A Sociology of the Gay Movement*. Beograd, Catena mundi. Available at: <https://sn.rs/954wg> [In Serbian]
- Antić, S. (2024). Social roots of inverse nationalism. *Sociološki pregled*, LVIII (4), 554–586. <https://doi.org/10.5937/socpreg58-52122>
- Blagojević, M., Jovanović Ajzenhamer, N. (2021). Religiosity in Serbia and other Religiously Homogeneous European Societies: A Comparative Perspective. *Sociologija: časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, 63 (2), 314–335. DOI [10.2298/SOC2102314B](https://doi.org/10.2298/SOC2102314B). Available at: <https://sn.rs/irrym>.
- Crnovršanin, H. (2022). Mufti Muamer Zukorlić and his fight for the autonomy of Sandžak, *Ljetopis: naučni časopis za duhovnost, kulturu i umjetnost*. Novi Pazar, Matica bošnjačka, 2/3, 710–729. Available at: <https://sn.rs/j1tcs> [In Serbian]
- Džudžo, E. (2018). Introduction of all teaching in the Bosnian language in Sandžak. *Bošnjačka riječ: časopis za društveni život i kulturu sandžачkih Bošnjaka*, 12 (40/43), 233–252. Available at: <https://sn.rs/4vmjr> [In Serbian]
- Gavrilović, D. (2013). *Age of use: religion and morality in contemporary Serbia*. Niš: Filozofski fakultet. Available at: <https://sn.rs/ee7cv> [In Serbian]
- Hadžić, H. (2018). Bosniaks of Sandžak between national and civil state. *Novopazarski zbornik*, 41, 175–192. Novi Pazar: Zavičajni muzej. Available at: <https://sn.rs/2871z> [In Serbian]
- Hodžić, J. (2024). *Social and political divisions and splits of Bosniaks in Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro: a comparative analysis, doctoral dissertation*. Beograd: Fakultet političkih nauka. Available at: <https://sn.rs/4i4u2> [In Serbian]
- Keveždi, M. (2019). Problems of introducing classes in the Bosnian language in Sandžak and interculturalism: a survey of parents' attitudes, *InterKult 2018: tematski zbornik* (155–174). Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine. Available at: <https://sn.rs/epyni> [In Serbian]
- Milosavljević Stević, M. (2023). Territorial autonomy and national minorities in Serbia. *Politički život: časopis za analizu politike*, 22, 79–94, https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.24.6 Available at: <https://sn.rs/qn6zw> [In Serbian]
- Petrović, D. (2014). The Balkan Entente (historical overview) and the contemporary environment of the Balkans. *Balkanske sinteze: časopis za društvena pitanja, kulturu i regionalni razvoj*, I, 3, 29–40. Available at: <https://sn.rs/sulps> [In Serbian]
- Proroković, D. (2015). *Geopolitics of Serbia: position and perspectives at the beginning of the XXI century*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Tanasković, D. (2010). *Neo-Ottomanism: doctrine and foreign policy practice*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Živković, M. (2017). *Sandžak: 1941–1943* (doctoral dissertation). Beograd: Filozofski fakultet. Available at: <https://sn.rs/7m3t2> [In Serbian]

SOURCES/ИЗБОРИ

- Aličević, T., Galešić, Đ. (2019a, November 23). War for the freedom of Bosnia and Bosniaks (6). *Radiosarajevo.ba*. Available at: <https://sn.rs/yxh9r> [In Serbian]

- Aličehič, T., Galešić, Đ. (2019b, December 21). Bosnia (and Herzegovina) within the Austro-Hungarian Monarchy (10), *Radiosarajevo.ba*. Available at: <https://sn.rs/7baye> [In Serbian]
- Aličehič, T., Galešić, Đ. (2019v, December 28). Creation of the SHS Kingdom: Period of denial of Bosnia and Bosnian identity (11). *Radiosarajevo.ba*. Available at: <https://sn.rs/2y0rm> [In Serbian]
- Aličehič, T., Galešić, Đ. (2018). *In the footsteps of the ancient Bosniaks: The Bosnian state and national identity(s) through history*. Sarajevo: Connectum. [In Serbian]
- Alomerović, Š. (1999, August 12). A Bosniak's mind always comes to an end, *NIN*, br. 2537. Available at: <https://sn.rs/pdq5a> [In Serbian]
- Anadolija (2013, October 20). Nedžad Ibrišimović was a literary genius, *Klix.ba*. Available at: <https://sn.rs/ks4n6> [In Serbian]
- Azizi, I. (2018, June 20). Škrijelj: Sandžak is inevitable and it is an open question in what shape and form the issue of Sandžak's status will be resolved, *Kosova per Sanxhakun*. Available at: <https://sn.rs/sh95s> [In Serbian]
- Bajrović, A. (2018, May 11). Sandžak as Vojvodina?, *Slobodna Evropa*. Available at: <https://sn.rs/1z2d2> [In Serbian]
- Begenišić, Lj. (2022, November 30). In front of children without gay frames: the Cultural Center in Novi Pazar removed the film "The Wonderful World" from its repertoire, *Večernje novosti*. Available at: <https://sn.rs/fts13> [In Serbian]
- Beta (2019, September 10). The international community tacitly tolerated the Great Serbian occupation of Sandžak. To correct a mistake, *B92*. Available at: <https://sn.rs/s34lo> [In Serbian]
- Biserko, S. (ed.) (2008). *Sandžak: identity in the gap between the old and the new*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Available at: <https://sn.rs/puxp1> [In Serbian]
- Blic (2014). Zukorlić created an anthem for Sandžak, Bosniaks and the mufti. *Blic*, 13 October, *Youtube.com*. Available at: <https://sn.rs/fo33b> [In Serbian]
- Blic (2017). In Novi Pazar, death certificates for those who celebrate the New Year have appeared. *Blic*, 2 January. Available at: <https://sn.rs/15tiz> [In Serbian]
- Blic (2025, July 29). Turbulent in Novi Pazar, 6 policemen were injured, *Blic*. Available at: <https://sn.rs/jjg5a> [In Serbian]
- Boračić, S. (2009, December 22). Grandfather Hijro on Arzia's carpet, *Radio Slobodna Evropa*. Available at: <https://sn.rs/b6ccy> [In Serbian]
- Bosna/Sandžak (2014, September 7). Bosnia is our homeland, Sandžak is our dear fatherland, *Youtube.com*. Available at: <https://sn.rs/xrgu1> [In Serbian]
- Bosnian National Committee (2012, August 24). *Škrijelj: Bosniaks are proud of the Albanian component of their origin*. Bošnjачko nacionalno vijeće. Available at: <https://sn.rs/iroi7> [In Serbian]
- Bošnjaci.net (2015, October 18). The association "Kosovo for Sandžak" is founded in Pristina, *Sandžak Press*. Available at: <https://sn.rs/4cngR> [In Serbian]
- Bursać, D. (2025, May 28). A politician who would turn the whole of Bosnia and Herzegovina into a ghetto for children. Available at: <https://sn.rs/wfdky> [In Serbian]
- Committee for the Standardization of the Serbian Language (2015). On the Status of the Bosnian or Bosniak Language. *Naš jezik*, 46 (3–4), 155–158. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. Available at: <https://sn.rs/8zxzs> [In Serbian]

- Čongradin, S. (2020, July 2). Sandžak lies and also takes drugs, *Danas*. Available at: <https://sn.rs/pkiu3> [In Serbian]
- Čorović, A. (2011, February 9). Hijab, headscarf as politics, *Danas*. Available at: <https://sn.rs/qwwkr> [In Serbian]
- Danas (2011, February 15). *Two Aidas*. Available at: <https://sn.rs/cibg7> [In Serbian]
- Declaration of the Bosniak National Council (2009, June 27). Declaration on the position of Bosniaks from Sandžak in the Republic of Serbia. Novi Pazar, Bošnjačko nacionalno vijeće. Available at: <https://sn.rs/7m2rw> [In Serbian]
- Demaqi, A. (1997, March 22-23). Temporary country Balkania, *Nedeljna Naša Borba*, vol. III, iv [In Serbian]
- Džunuzović, A. (2010, May 14). Elifa Kriještorac, poet, Bosniak and Bosnian patriot, fighter and lobbyist: Actress Mirjana Karanović lobbies for Serbs, *Bošnjaci*. Available at: <https://sn.rs/e0ioo> [In Serbian]
- Dž. Č. (2017, December 29). Fictional character with packages: Santa Claus, this year also uninvited to several B&H kindergartens, *Klix.ba*. Available at: <https://sn.rs/cr848> [In Serbian]
- Facebook (2016, July 26). Facebook profile: “Republic of Bosnia and Herzegovina”, <https://sn.rs/i2al9> [In Serbian]
- Gjurmë Shqiptare (2016, November 26). Albanian Traces – Albanians of the Sandžak, *Top Channel Albania*, *Youtube.com*. Available at: <https://sn.rs/cfs2o>. [In Albanian]
- Glavonjić, Z. (2018, November 5). Condemnation of Ugljanin’s statement that Serbia is a ‘fascist state’, *Slobodna Evropa*. Available at: <https://sn.rs/zh5g9> [In Serbian]
- Helsinki Committee (2023). *Serbia: a captive society*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Available at: <http://skr.rs/zGIG> [In Serbian]
- Helsinki Committee (2021). Sandžak: an area of controlled tensions. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Available at: <https://sn.rs/22cs1> [In Serbian]
- Hidžab (2011, January 7). Covering eight Muslim women after the forum, *Youtube.com*. Available at: <https://sn.rs/3hg5m> [In Serbian]
- Hodžić, E. (2020, July 5). Sarajevo: The town hall lit up with the colours of the national flag of the Bosniaks from Sandžak, *Anadolu Ajansı*. Available at: <https://sn.rs/4hu0u> [In Serbian]
- Hrnjica, J., Šemsović, S. (2018). *Bosnian language with elements of national culture 7*. Beograd: Zavod za udžbenike [In Serbian]
- Hutbe (2016, December 29). Celebrating the New Year is foreign to our religion, *Islamska zajednica u Srbiji*, Novi Pazar. Available at: <https://sn.rs/78ipv> [In Serbian]
- ICG International Crisis Group (2005, April 8). *Serbian Sandžak: Still Forgotten*. Available at: <https://sn.rs/ajf0u> [In Serbian]
- Ilić, V. (2016). *How open young people are to Islamic extremism*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Available at: <https://sn.rs/mxbro> [In Serbian]
- IN4S (2025). Allahu Akbar and cursing Jesus in Novi Pazar – the state cleared the University of extremists, *IN4S*, 30 July. Available at: <http://skr.rs/z0PO> [In Serbian]
- Initiative to resolve the status of Bosniaks and the status of the Sandžak region (2019, May 23). Bošnjačko nacionalno vijeće. Available at: <https://sn.rs/xuxf2> [In Serbian]

- Justice and Reconciliation Party (2025, March 3). Minister Zukorlić: Declaration on the unification of Bosniaks is the key to realizing national rights, *Stranka pravde i pomirenja*. Available at: <https://sn.rs/few1n> [In Serbian]
- Kecmanović, N. (2017). *Chronicle of an impossible state*. Beograd: Catena mundi [In Serbian]
- Kecmanović, N. (2018, March 29). In Bosnia and Herzegovina, people died for the nation, religion and country – no one will drown it in the EU and NATO, and the Serbs in Bosnia and Herzegovina as well, *Sve o Srpskoj*. Available at: <https://sn.rs/2pc1p> [In Serbian]
- Kiseljak, M. (2012, May 18). Tell Al Jazeera: Slavoj Žižek, *Al Jazeera*. Available at: <https://sn.rs/hxvbb> [In Serbian]
- Kladničanin, F. (2025, September 1). *Sandžak under pressure*. Available at: <https://sn.rs/kpwbq> [In Serbian]
- Kočović, N. (2015a, July 24). Ugljanin: All children born in Serbia will be complicit in the genocide in Srebrenica, *Blic*. Available at: <https://sn.rs/405cw> [In Serbian]
- Kočović, N. (2015b, July 29). Ugljanin threatens the Army, *Blic*. Available at: <https://sn.rs/19sth> [In Serbian]
- Kostić, I. E. (2024). *Between extremism and the struggle for respect for human and minority rights: Bosniaks of Sandžak*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Available at: <https://sn.rs/xiwfd> [In Serbian]
- Kriještorac, E. (2010, November 19). Autonomy of Sandžak – democratic right and historical obligation, *Bošnjaci*. Available at: <https://sn.rs/zpzb0> [In Serbian]
- Law on Ratification of the European Charter on Regional or Minority Languages (2005, December 23). *Službeni list SCG – Međunarodni ugovori*, 18/2005. Available at: <https://sn.rs/wyt5t> [In Serbian]
- Ličina, I. (2021, November 20). Incident in Novi Pazar: A man tried to destroy Aćif Efendi's painting, *Nova.rs*. Available at: <https://sn.rs/yxwu9> [In Serbian]
- Ljevaković, E. (2010, December 24). The answer to the question about the Islamic attitude towards the figure of Santa Claus, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*. Available at: <https://sn.rs/e08g5> [In Serbian]
- N1 (2021). Ćorović: Serbia is a fascist society, the state openly supports criminals, *N1*. Available at: <https://sn.rs/yfw8z> [In Serbian]
- Nedeljković, M. (2025, July 30). Sandžak separatism in a new phase: under the blockades, behind the slogans, a parastate is emerging, *Vaseljenska*. Available at: <https://tinyurl.com/2akmaa7o> [In Serbian]
- Nova.rs (2021). A man tried to destroy a plaque to Aćif-Efendi in Novi Pazar, a fight broke out. Available at: <https://sn.rs/yj3jy> [In Serbian]
- Novosel, S. (2022, November 12). Delegation of SDA Sandžak at the meeting on Greater Albania, *Danas*. Available at: <https://sn.rs/hkdh4> [In Serbian]
- NP 1904 (2011, October 5). Novi Pazar in 1904, *Youtube.com*. Available at: <https://sn.rs/si16c> [In Serbian]
- Odalović, N. (2015, November 6). Muhamed Jusufspahić: My order is Toma, Vučić, Dačić, *Danas*. Available at: <https://sn.rs/an7ii> [In Serbian]
- Plojović, R. (2010, December 31). What is Santa Claus to us?! Novi Pazar, *Islamska zajednica u Srbiji*. Available at: <https://sn.rs/9d2zi> [In Serbian]

- Plojović, R. (2017, December 30). Can a Muslim celebrate New Year?. *Glas islama*, 288, 32; *Islamska zajednica u Srbiji*, Novi Pazar. Available at: <https://sn.rs/y4qgs> [In Serbian]
- Politika (2018, April 23). Vučić: The Response to Croatia Will Be Reciprocal. *Politika*. Available at: <https://sn.rs/cn692> [In Serbian]
- Politika (2020, September 14). Why would the Bosnian language be an exception?. Available at: <https://sn.rs/ructy> [In Serbian]
- Program SDA (2009). Program of the Sandžak Democratic Action Party, edited text. Available at: <https://sn.rs/76hfw> [In Serbian]
- Rahić, E. (2013, January 3). Sandžak in the Second World War, *Avlija*. Available at: <https://sn.rs/pbfbp>.
- Raković, A. (2018, June 24). Greater Albanian traces among the Muslims of Sandžak (2005–2015), *Novi standard*. Available at: <https://sn.rs/vr9ig> [In Serbian]
- Rašljanin, A. (2011, February 13). Aida Ćorović with Ravnogorci and Ljajić, *Danas*. Available at: <https://sn.rs/oy4co> [In Serbian]
- Resolution on the position and realization of the rights and freedoms of the Bosniak people in Serbia (2012, March 1). *Bošnjačko nacionalno vijeće u Srbiji*. Available at: <https://sn.rs/7vuu7> [In Serbian]
- Rexhepi, F. (1997, March 30). Balkania – to be or not to be. *AIM*. Available at: <https://sn.rs/vny0x>
- Ristić, B. (2017, August 19). Three new demands – that Sandžak be more Bosnia than Serbia, *Sputnik*. Available at: <https://sn.rs/dtlpa> [In Serbian]
- RSE (2023, October 3). Activist Aida Ćorović was punished for throwing eggs at Ratko Mladić's graffiti, *Radio Slobodna Evropa*. Available at: <https://sn.rs/48iwm> [In Serbian]
- RTS (2013, December 11). Aida Ćorović's Resignation. *RTS*. Available at: <https://sn.rs/sckqc> [In Serbian]
- RTV (2022, March 15). SDA Sandžak – dr. Sulejman Ugljanin: Freedom, democracy, autonomy, *Radio televizija Vojvodine*. Available at: <https://sn.rs/gyckk> [In Serbian]
- SANA (2015, December 24). Mufti dr. Dudić: Celebrating the New Year is a pagan custom and is not allowed for Muslims, *Sandžak press*. Available at: <https://sn.rs/7a1xr> [In Serbian]
- Sandžak Danas (2022, December 28). Hafiz: The New Year's Eve is a celebration of Satan. Only God is glorified..., *Sandžak Danas*. Available at: <https://sn.rs/dui6o> [In Serbian]
- Sandžačke (2018, December 20). The photo caused numerous reactions: I am a Muslim and I do not celebrate the New Year, *Sandzacke.rs*. Available at: <https://sn.rs/5yklj> [In Serbian]
- Sandžačke (2019, May 16). Ugljanin called Stefan Nemanja a war criminal, and until yesterday he claimed his son Saint Sava, *Sandzacke.rs*. Available at: <https://sn.rs/hw58l> [In Serbian]
- sh. Wikipedia (2025). “Nedžad Ibrišimović”, definition in *Wikipedia* in Serbo-Croatian. Available at: <https://sn.rs/1xkwj> [In Serbian]
- Sputnik (2018, March 12). Shocking discovery of the “Serbian DNA Project”: Bosniaks in Sandžak and Bosnia are not the same nation, *Sputnik*. Available at: <https://sn.rs/40skb> [In Serbian]

- Sputnik (2018, April 22). Zvizdić to Vučić: I respect Serbia, I love Sandžak the most, *Sputnik*. Available at: <https://sn.rs/4gokk> [In Serbian]
- Srna (2018, January 5). Jusić: A fatwa has never been issued against Santa Claus, *Glas Srpske*. Available at: <https://sn.rs/qwcpa> [In Serbian]
- Stupar, D. (2022, January 20). Serbia must face the crimes in Sandžak, *Autonomija*. Available at: <https://sn.rs/i6l68> [In Serbian]
- Škoro, S. (2025, August 2). Asshole from Hanioti, *Bez cenzure*. Available at: <https://sn.rs/vmj2j> [In Serbian]
- Tanasković, D. (2022, November 13). “Deassimilation” of Bosniaks in the Greater Albanian key, *Sve o Srpskoj*. Available at: <https://sn.rs/37rqe> [In Serbian]
- Tanjug (2018a, April 10). Vučić: Serbia will always help the RS and stand by its people, *Politika*. Available at: <https://sn.rs/qc6lf> [In Serbian]
- Tanjug (2018b, June 18). Hoti: Partition would mean that Kosovo would take Sandžak and part of southern Serbia, *RTS*. Available at: <https://sn.rs/buvbj> [In Serbian]
- Trifkovic, S. (2009). The Green Corridor in the Balkans, *Kosovo: the score 1999–2009*, Washington D. C.: The American Council for Kosovo, The Lord Byron Foundation for Balkan Studies. Available at: <https://sn.rs/f2uf6>, pp. 73–88.
- Večernje novosti* (2012, August 10). Novi Pazar: Aćif pushed Sandžak to Albania. Available at: <https://sn.rs/too5v> [In Serbian]
- Vedri duh* (2014). Why Santa Hijro is better than Santa Claus. Available at: <https://sn.rs/r15wh> [In Serbian]
- Veizović, V. (2025, August 5). Republic of Sandžak – Serbian print on ‘green fists’, *Eagle Eye Explore*. Available at: <https://sn.rs/sjaip> [In Serbian]
- Ziljkić, H. (ed.) (2017). *Round table “Sjenica Conference, 1917–2017”: one hundred years of the Sjenica Resolution*. Novi Pazar: Bošnjačko nacionalno vijeće. Available at: <https://sn.rs/nabb4> [In Serbian]